

OSMANLI VE RUS TOPLUMLARINDA MEDENİYET DEĞİŞMESİ: BİHRUZ'LAR VE OBLOMOV'LAR

Nihayet ARSLAN*

Özet

Türk romanında, Tanzimat Döneminde Batılılaşma sorunsalına bağlı olarak ortaya çıkan “alafranga züppe” tipinin birçok örneğine rastlanır. Aynı şekilde 19. yüzyıl Rus romanında sıklıkla görülen ve yine Batılılaşmayla ilgisi olan bir “gereksiz adam” tipi vardır. Bu yazıda, Türk romanında Ahmet Midhat Efendi'nin Felâton Bey ile Rakım Efendi romanıyla başlayan ve Recaizade Mahmut Ekrem'in Araba Sevdası romanındaki Bihruz Bey'le hafızalarda somutlaşan “alafranga züppe” ile yine Rus romanında Puşkin'in Yevgeniy Onegin'i ile başlayan ve Gonçarov'un Oblomov romanıyla en tipik temsilcisini bulan “gereksiz adam” tipleri karşılaştırıldı. Osmanlı'da ve Rusya'da Batılılaşma sürecinde toplumsal hayatta ve düşünsel planda yaşanan değişiklikler bu karşılaştırmanın temelini oluşturdu. Her iki toplumun Batılılaşmayı algılamalarındaki farklılıklar yanında, toplumsal alt yapının ve düşünsel açıdan gelişmelerinin farklı olması, “alafranga züppe” ve “gereksiz adam” tiplerinden her birinin kendine özgü biçimde ortaya çıkışında etken koşullar olarak irdelendi.

Anahtar sözcükler: “Alafranga züppe”, “Gereksiz adam”, Osmanlı Batılılaşması, Rus Batılılaşması, Oblomovluk

CIVILIZATION CHANGE IN OTTOMAN AND RUSSIAN SOCIETIES: BİHRUZ BEYS AND OBLOMOV'S

Abstract

The Turkish novel boasts many examples of “European-style snobs” that appear as a result of the Westernization problematic during the Tanzimat era. Similarly, the 19th century Russian novel also contains examples of what might be

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. nihayet.arslan@gmail.com

called the “useless chap” that emerges in the context of Westernization. This article compares the “European-style snob” character that first appears in Ahmet Midhat Efendi’s novel *Felâatun Bey ile Rakım Efendi* and reaches its peak with Bihruz Bey in *Recaizade Mahmud Ekrem’s Araba Sevdası (The Carriage Affair)* with the “useless chap” character that emerges with Pushkin’s *Eugene Onegin* and reaches its height in *Goncharov’s Oblomov*. Various changes that occur in terms of social and intellectual life in Ottoman and Russian societies during the Westernization period form the basis of this comparison. The fact that the two societies have their own ways of perceiving Westernization and that they have different social and intellectual infrastructural developments account for the individual circumstances in which the “European-style snob” and the “useless chap” come to life. The article tries to analyse all these factors.

Keywords: “European-style snob”, “Useless chap”, Ottoman Westernization, Russian Westernization, Oblomov

Giriş

Türk romanıyla ilgili herhangi bir tartışmanın hemen her zaman Türk modernleşmesine bağlanan bir yanı vardır. Bu yazının konusu da Türk romanında Ahmet Midhat Efendi’nin *Felâatun Bey* ile ilk örneğini verdiği “alafranga züppe” tipinin daha sonra yazılan romanlarda tekrar tekrar ortaya çıkmasının nedenini sorgulamaktan kaynaklanmıştır. Doğrudan doğruya Batılılaşma sürecinin yarattığı bu sorunsal tip, benzer biçimde 19. yüzyıl Rus romanında farklı yazarların yarattığı “gereksiz adam” olarak adlandırılan bir başka ortak tipin varlığını çağırıştırır. Belli bir dönemde, her iki ulusun edebiyatında da belli bir tipin sıklıkla görülmesinin kendine göre bazı sebepleri olmalıydı. Her birinin kendi toplumundan bir yansıma olduğu kuşku götürmez olan bu iki ayrı tipin toplumsal değişimlerle ilgisi olduğu da bir hakikat olarak önümüzde durmaktadır. Bu yazının yönünü belirleyen bu düşünce, bizi, söz konusu tiplerin romanlarda ortaya çıktığı dönemlerdeki Türk ve Rus toplumlarının tarihsel gelişimlerini araştırmaya yöneltti. Zamansal mesafe bakımından birbirine çok uzak olmayan dönemlerde, Avrupa’nın sınırlarındaki bu iki büyük devlet, “Batılılaşma” denen sürecin içine girmişlerdi. Acaba, “alafranga züppe” tipi gibi “gereksiz adam” tipi de Batılılaşmanın mı bir ürünüydü? Aşağıda bu sorunun cevabını arayacağız.

Rusya’da Batılılaşma 1690’lı yıllarda I. Petro ile başlamıştır. Osmanlı’da ise Lâle Devri’nde, III. Ahmet ve Sadrazam İbrahim Paşa’nın gayretleriyle 1718’den sonra Batılılaşma yönünde ilk girişimler yapıldı. Aradaki bir çeyrek yüzyıllık bu zaman farkı başlangıçta Batılılaşma hareketleri bakımından önemli olmasa da, her iki devletin başındakilerin

Batı'ya yaklaşımlarında ve Batı'yı algılamalarındaki farklılıklar bu sürecin hızını ve niteliğini etkilemiştir. Yönetilen kesimin tepkileri de bu süreçte belirleyici etmenlerden birisi olmuştur. Diğer yandan, Türk ve Rus edebiyatlarının köklü bir geleneğe bağlı olup olmamaları, geleneksel birikimlerinin niteliği de, bu edebiyatların modernleşmenin etkisiyle dönüşmesi sırasında rol oynadı.

Türkiye ve Rusya'da Batılılaşma sürecindeki gelişmeleri tarihsel ve genel olarak kısaca hatırlattıktan sonra, Osmanlı/Türk edebiyatındaki “alafranga züppe” tipiyle, Rus edebiyatındaki “gereksiz adam” tipi üzerinde durarak, bu iki tipin kendilerini ortaya çıkaran tarihsel-kültürel koşullarla ilişkisini irdelemeye çalışacağız. Edebiyat türleri arasında, özellikle romanın toplumsal değişim ve dönüşümlerle ilgisini her iki ulusun edebiyatında tekrar tekrar ortaya çıkan bu tiplerin daha bir somutlukla gösterebileceğini düşünüyoruz.

Rusya ve Osmanlı Devletinde Batılılaşma

Konularından dolayı olmalı, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'nın siyasal tarihleri arasında geçirdikleri evreler açısından ilginç benzerlikler vardır. Boyutları farklı olsa da, her ikisinin topraklarının büyük bölümü Asya'da olmakla birlikte Avrupa'ya da uzanan bu devletlerin büyüyüp genişlemeleri, kendi içlerinde birliklerini sağlayıp merkezî bir yapı kurmaları ve daha sonra Avrupa'daki ilerlemeleri fark edip reformlara girişmeleri birbirini andırır. Her iki devletin topraklarını genişletme siyasetleri Avrupa'nın askerî üstünlüğüyle engellenince, ilk reform girişimleri askerî alanda olmuştur. Aynı şekilde iki devletin 19. yüzyılda Avrupa'dan gelen fikirlerin etkisiyle aydın kesim tarafından rejim değişikliği taleplerine maruz kalıp istibdat rejimleriyle bunu bastırmaya çalışmaları ve yaklaşık aynı zamanlarda meşrutiyet idaresine geçişleri (Rusya 1905 ihtilâlinden sonra, Osmanlı 1908'de) birbirine benzer. Fakat görünüşteki bütün bu paralelliklere karşın, Rusya ve Osmanlı devletlerinin iç örgütlenmelerinin ve kültür yapılarının başka başka olması, her iki ülkede yaşanan siyasi olayları, fikir hayatındaki dalgalanmaları, dolayısıyla Batılılaşmalarını nitelik olarak farklı kılmıştır.

I. Petro 1689'da tahta geçtikten sonra Rusya'yı “sıcak” denizlere çıkarmak emeliyle ordusunu geliştirmek ve bir donanma kurmak için çalışmalara başladı. Avrupa'nın askeri alandaki tekniklerinden yararlanarak Türklerden Karadeniz'i almak isteyen I. Petro'nun askerlik konusunda danışmanları Avrupalıydı (Kurat, 1999: 52). Kurdurduğu tersanelerde gemi inşaatında çalıştırmak üzere Venedik, Danimarka, İsveç ve Hollanda'dan ustalar getirten Çar I. Petro, aynı zamanda gemi idaresi ve inşaatını

öğrenmeleri için Avrupa'ya öğrenciler gönderdi (Kurat, 1999: 252-254). Bununla kalmayarak, 1697 yılında Rus devletinin elçilik heyeti içinde bir subay olarak kimliğini belli etmeden Avrupa seyahatine çıktı. Bir yıl kadar süren bu seyahatte I. Petro, Avrupa devletlerinin yaşayış biçimi ve kurumları hakkındaki gözlemlerinin yanı sıra, bir işçi gibi tersanede çalışarak gemi yapımı işini bizzat öğrendi. Seyahatinden Moskova'dan gelen bir ayaklanma haberi üzerine dönmek zorunda kalan I. Petro, Rus yeniçerileri olarak adlandırılacak "strelets"lerin isyanını bastırdıktan sonra bu orduyu tamamen ortadan kaldırdı. Böylece kendisine karşı koyabilecek herhangi bir güç kalmayınca hızla reformlarını gerçekleştirmeye başladı.

I. Petro, Avrupa'nın teknik gelişmesini, kıyafetini ve kültürünü ülkesinde yerleştirmek istiyordu. Örneğin, sakal bırakmayı, ruhaniler ve köylüler dışında, asillere yasak etti. Takvimi değiştirdi. Öncelikle, kurduğu ordu ve donanmanın ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla, çeşitli imalâthaneler, fabrikalar açtırdı, bunlar için Avrupa'dan uzmanlar getirtti. Çar I. Petro'nun yönetimi sırasında farklı üretim alanlarında 200 kadar imalâthane ve fabrika açıldığı düşünülürse bu işte ne kadar kararlı ve yaptırım gücünün yüksek olduğu görülür. Binlerce işçi buralarda istihdam edildi. Sanayi ve ziraat alanında büyük ilerlemelerin olduğu bu dönemde en önemli değişiklik maliye ve vergi yasalarında oldu (Kurat, 1999: 265). I. Petro, Avrupa devletlerinden hangisinin sistemi amacına uygun geliyorsa onu örnek alıyordu. Örneğin, vergi uygulamalarında Fransız yasalarını, devlet idare teşkilatında ise İsveç kurumlarını örnek alarak devletin işleyişini daha merkezî hâle getirdi.

I. Petro'nun eğitim ve kültür alanındaki hareketleri de Osmanlı'nın ilk Batılılaşma hamlesinde olduğu gibi daha çok teknik alanlara münhasır kalmıştır.¹ Avrupa tekniğini öğrenmeleri için birçok asil ailenin (dvoryan) çocukları Avrupa'ya öğrenci olarak gönderildi. Bu arada birçok teknik eser Batı dillerinden Rusça'ya çevrildi.

Rus asilzadelerinin Avrupa tarzı giyinmeleri ve yaşam biçimlerini değiştirmelerini teşvik eden I. Petro, Rus erkek ve kadınlarının bir arada bulunduğu toplantılar, eğlenceler düzenlenmesine ön ayak oluyor, zoraki de olsa Avrupalı bir cemiyet hayatı oluşturulmasına çalışıyordu. Hatta onun

¹ 1700 yılında Moskova'da açılan Denizcilik Mektebi, 1715'te Denizcilik Akademisi adıyla St. Petersburg'a taşındı. Aynı yıl Mühendislik ve Topçu akademileri açıldı Osmanlı'da ise benzeri okulların kuruluşu şu tarihlere aittir: I. Mahmud devrinde Türkiye'ye gelen Comte de Bonneval' (Humbaracı Ahmed Paşa)ın tesiriyle 1734'te açılan Hendesehâne, ne var ki, kısa süre sonra kapatılmış, daha sonra 1772'de Topçu Mektebi; 1773'te Mühendishane-i Bahri-i Hümayun kurulmuştur. Mühendishane-i Berr-i Hümayun'un açılışı ise 1795'tir.

döneminde, Avrupa âdet ve usullerini yerleştirmek için bir adabı muaşeret kitabı bile hazırlatıldı.²

I. Petro, Batılılaşma hareketiyle, başlangıçta, gerek Türklerle gerekse de, İsveç'le -Baltık eyaletlerini almak için- yaptığı savaşlarda daha gelişmiş teknikler kullanmak ve bu savaşların ihtiyacını karşılamak gayesini güdüyordu. Bu nedenlerle başlayan Batılılaşma hareketi Rusya'nın Avrupa'nın teknik alanlardaki gelişimini ve yaşam biçimini benimsemesiyle sonuçlanmıştır (Kurat, 1999: 271).

Osmanlı Devletinin 1718 yılından itibaren Avrupa'ya belirgin yönelişiyle Rusya'nın bu reform hareketi karşılaştırıldığında, her iki devletin modernleşme sürecinde yaptıkları arasında süreklilik ve yoğunlukları bakımından farklar görülür. Osmanlı'nın Batılılaşma hareketinin bazı bakımlardan Rusya'da I. Petro zamanındaki gücüne Tanzimat'tan sonra bile ulaştığı söylenemez. Her iki devlette de yenilik hareketleri askerî alanda başlamış olsa da, Rusya'da alınan tedbirler daha gerçekçi ve daha sürekli olduğu gibi daha etkin alanlarda olmuştur. Örneğin daha tersaneyi kurar kurmaz I. Petro, Avrupa'ya öğrenci göndermiş, başlangıçta donanmayı ve orduyu teçhiz etmek amacıyla olsa da, kurduduğu fabrika ve imalâthanelerin sayısını giderek artırmış, bu da sanayinin gelişmesine yol açmıştır. Rusya'da bu dönemde, Batılılaşma yönünde en önemli olgulardan biri de I. Petro zamanından yaklaşık 150 yıl önce kurulmuş olan matbaanın artık işlerlik kazanmasıydı.³ En can alıcı olan da, *Takvim-i Vekayi*'nin çıkış tarihi olan 1831'e karşılık, *Moskova Haberleri* adıyla ilk Rusça gazetesinin 1703'te çıkmaya başlamış olmasıdır. Gazetelerin çıkmasıyla Osmanlı'daki değişimin ne kadar hız kazandığı hatırlanacak olursa, aradaki zaman farkının esas bu noktada önem taşıdığını kabul etmek gerekir.

Avrupa'da Rönesans'ın, dolayısıyla modernitenin motor gücü kuşkusuz matbaa olmuştur. Ancak unutmamak gerekir ki matbaayı da işlevsel hâle getiren bilgiye olan taleptir. Avrupa'da gittikçe genişleyen orta kesim bilgiye ihtiyaç duyduğu için bu icat ortaya çıktı ve bu ihtiyaç oranında işlerlik kazandı. Matbaanın Uzakdoğu'daki tarihinin M.S. 6. yüzyıla kadar indiği, 9. ve 10. yüzyıllarda, Çin, Kore, Uygurlar ve Araplarda kutsal metinlerin basılmasında kullanıldığı hatırlandığında, Avrupa'dakinin canlanan ekonomiyile, araştırma ve bilme tutkusunun yaygınlaşmasıyla ilişkisi ortaya

² Böyle bir çalışmayı Ahmet Midhat Efendi 1894 yılında *Avrupa Âdâb-ı Muaşereti Yahut Alafranga* adıyla yayımlamıştı.

³ Rusya'da ilk matbaa 1553'te kuruldu. Başlangıçta kitap istinsahı ile para kazananların tepkisini çeken matbaa kapatıldıysa da 1565'te tekrar açıldı ve ilk Rusça kitap bu yıl basıldı.

çıkar. Osmanlı'da Lâle Devri'nde, Avrupa'nın ilerlemesindeki payının az çok anlaşılmasıyla, devlet tarafından İbrahim Müteferrika'ya kurdurulan matbaanın uzun bir süre işlevselleşememesi ise bilgi üretiminin olmaması ve talep edecek bir kitlenin de ortaya çıkmamasıyla ilgilidir. Rusya'da I. Petro'dan 150 yıl önce kurulmuş olan matbaanın canlanması da ancak Rusya'da başlayan reformların toplumda belli bir ölçüde karşılığını bulmasıyla olmuştur. Çar I. Petro tarafından değişim gerçekten hayati bir ihtiyaç olarak algılanmış, Avrupa medeniyetini oluşturan dinamikler daha bir bütün olarak kavranmış olmalıdır ki, Rusya'da bir dizi reform eş zamanlı yapılmıştır. Önemli olan bir husus da, Rusya'nın yeni doğan sanayisini himayesi ve Batı Avrupa rekabetinden korumak için gerekli tedbirleri almış olmasıdır (Kurat, 1999: 265). Osmanlı ise Batı'nın yükselişine bakarken resmin bütününe görmek gerektiğini anlamakta gecikmiş, kendi iradesiyle zamanında yapması gerekenleri ise ancak Avrupa'nın itmesiyle ve onun çıkarları doğrultusunda geç bir zamanda yapmak zorunda kalmıştır. Oysa geçen zaman içinde Rusya daha erken ve daha sistemli biçimde gerçekleştirdiği reformların meyvesini alarak güçlenmiş, bundan sonra da her fırsatta Osmanlı'nın karşısına çıkmıştı.

18. yüzyıldan başlayarak Avrupa devletleri arasındaki rekabet; pazar ve hammadde arayışlarıyla başlayan hareketlilik ülkeler arasında çeşitli ittifakların kurulup bozulmasına ve savaşlara yol açtığı bu dönemde Osmanlı güçlenen Avrupa karşısında sürekli tavizler vermek zorunda kaldı.

Rusya ile aşağı yukarı yakın sayılabilecek bir zamanda başlayan Batılılaşma hareketinin Osmanlı'da, Rusya'daki süreklilik ve ivmesine ulaşamaması ve Tanzimat'ın ilanına kadar köklü reformlara girişilemediği göz önüne alınacak olursa, Rusya'ya göre ne kadar geç kaldığı anlaşılır. Ayrıca Rusya'nın Avrupa'nın yanında bir başka güç olarak Osmanlı'nın karşısına çıkması da sorunu daha güçleştirmiştir.

Rusya'da sanayileşme hareketi yukarıda değindiğimiz üzere daha I. Petro zamanında kurulan fabrikalarla başlamışken, II. Mahmut⁴ ve Abdülaziz döneminde savaş sanayisiyle ilgili fabrikalar kurulmuş, diğer farklı üretim yapan fabrikaların kuruluşu için II. Abdülhamit dönemini beklemek gerekmiştir ki bunların sayısı da çok azdır. Ayrıca, Osmanlı'nın bu son döneminde birçok sanayi işletmesinin başında yabancılar bulunduğu gibi,⁵ Avrupa'dan sanayi mamüllerinin ithaline karşılık hammadde ihracı iç

⁴ Lâle Devrinde çini, kumaş ve kâğıt fabrikası kurulmuştu. 1810 Beykoz Teçhizat-ı Askeriye ile 1834 – 1835 te çuha, fes, battaniye üreten Feshane kuruldu.

⁵ Rusya da aldığı önlemlere rağmen 19. yüzyılda yabancı sermayeye işletmelerini açmak zorunda kalmıştı.

ticareti baltalamış ve 1838 Balta Limanı antlaşmasıyla Avrupa devletlerine verilen iktisadi ayrıcalıklar Osmanlı sanayisine darbe vurmuştu.

Ekonomik durum böyleyken, asıl sorun sağlıklı bir zihniyet değişmesine yol açacak düşünsel alt yapının hazırlanmasını sağlayacak oluşumların yokluğundan kaynaklanmıştır. Rusya’da da I. Petro, Avrupa’nın kültür ve düşüncesinden çok teknik gelişimine önem vermişti. Bununla birlikte, binlerce öğrenciyi Avrupa’ya gönderdiği gibi, onun döneminde birçok teknik eserin Rusça’ya yalın bir dille çevrilmesi sağlanmıştı. İlk Rus gazetesinin çıkması, bir “İlimler Akademisi”nin kuruluş hazırlıklarının 1700-1725 yılları arasında gerçekleşmesi; İbrahim Müteferrika yönetimindeki matbaada 17 kitap basılmasına karşılık, I. Petro’nun 1711’de kurdurduğu matbaada 600 kitap basılması buna eklenirse (Budak, 2008: 83) Rusya’nın ilk Batılılaşma hamlesinde Osmanlı’dan farkı iyice anlaşılır. I. Petro’nun ölümünden hemen sonra ilk açılış toplantısı yapılan “İlimler Akademisi”nin etkin bir biçimde faaliyete geçmesi biraz zaman almış olmakla birlikte, sonraki devlet yönetimleri de gelişmesi için sürekli bir gayret göstermişlerdir. 1783 yılında Paris Akademisi’ni örnek alarak II. Katerina’nın kurdurduğu “Rusya Akademisi”yle 1841’de birleştirilen “İlimler Akademisi”nin faaliyet sahası bundan sonra iyice genişlemiştir (Kurat, 1999: 438). Sadece şu tarihlere bakılacak olsa bile, Rus ve Osmanlı Batılılaşma hareketindeki hem nitelik, hem nicelik bakımından açık fark görülür: Osmanlı’da Tercüme Odası 1821, Encümen-i Dâniş 1851’de kurulmuştur. Müslüman Osmanlı memurlarına yabancı dil öğretmek amacıyla kurulan Tercüme Odası’nın faaliyeti daha sürekli olmakla birlikte, Fransız Akademisi’nden mülhem Encümen-i Dâniş, Cevdet Paşa’nın ünlü tarih kitabını yazmaya başlamasına vesile olmaktan başka etkin olamamış ve faaliyetini ancak 12 yıl sürdürüp kendi kendine kapanmıştır. Bunun nedeni de kuşkusuz Osmanlı’da canlı bir fikir hayatının olmamasıydı. Avrupa’ya öğrenci gönderilmesi ancak II. Mahmut zamanında 1830’da⁶ gerçekleşmiştir. Dârül-fünûn ise 1870’te kurulmuştur. Oysa, 1755’te kurulan Moskova Üniversitesi 1760’ta bilimsel yayınlara başlamıştı. 19. yüzyılın ortalarında Moskova Üniversitesi, yetiştirdiği bilim adamlarıyla yalnızca kendi ülkesinde değil Avrupa’da da ün kazandı. 19. yüzyılın

⁶ Tanpınar, III. Mustafa zamanında Avrupa’ya öğrenci gönderildiğinden söz eder. Ancak bunların sayısı belli olmadığı gibi, bilinen birkaç ismin de bir şey yapmadan geri döndüğünü kaydeder (Bkz. 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İ.Ü.Yayımları, İbrahim Horoz Basımevi, 2.b., İstanbul 1956, s.15.).

başında Rusya’da birçok üniversite, teknik okul ve enstitü açıldı.⁷ Daha II. Katerina zamanında Aydınlanmacı filozofların etkileriyle başlayan Batı kaynaklı düşünce hareketleri Rus düşüncesine büyük bir hız vermiştir. Bunların sonucu olarak, Rusya’da 19. yüzyılda oldukça geniş ve etkin bir Rus *intelijansiyası* ortaya çıktı. Bu oluşumda Çariçe II. Katerina’nın entelektüel kişiliği ve bu yöndeki teşvikleri önemli rol oynamıştır. Fransız Aydınlanma filozoflarıyla fikir alışverişinde bulunan II. Katerina, Fransız düşüncesinin ülkesinde yayılmasını destekledi. I. Petro’nun kurduğu temel üzerinde gelenekçi düşüncelerin karşısına yepyeni düşüncelerle çıkmak ve “aydınlanmış bir monark” olarak insan haklarına saygılı, hukuka bağlı bir devlet anlayışına geçmek için yeni bir yasa tasarısı hazırlattı. Ne var ki statükoyu değiştirmenin zor olduğunu ve bu türden değişimlerin kendi iktidarını sarsacağı gerçeğinin farkına varınca düşüncelerini değiştirmek zorunda kaldı. II. Katerina, iktidarı sırasında yazdığı oyunlar, çıkardığı dergiler⁸ ve sürekli gözlem altında tuttuğu, yerine göre sansürlediği, sürgün ettiği fakat fikir alışverişinde bulunmaktan da geri kalmadığı aydınları ve yazarlarıyla ülkesinin fikir hayatının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bu tarihten sonra da Rus düşünce hayatı hep canlı ve üretim hâlinde olmuştur. Sansüre, kovuşturmalara uğransa da gazetelerin, dergilerin yayımlandığı, fikir tartışmalarının yapıldığı bir ülkedir Rusya. Batılı fikirlerin ithaline karşı Slavseverlik gibi akımlar Batılılaşma olgusunu daimi bir tartışma hâline getirmiştir. Bu canlı fikir ortamında, Batı edebiyatının etkileri de yerini bulmuş, büyük yazarlar yetişerek dünya edebiyatının en parlak örneklerinin yaratıldığı 19. yüzyıl Rus edebiyatı mucizevi bir açılım gerçekleştirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun Batılılaşma biçimi, reformları hep tartışılmalıdır. Kimileri için Batılılaşmada başarısızlığı eleştiri konusu olurken, kimileri Batılılaşmasını Batı’ya aşırı bir teslimiyetçilik olarak görmüşlerdir. Başarısızlığını, şanlı ve gururlu geçmişini bırakıp da Batı’yı taklit etmek zorunda kalmanın ağırlığına yoranlar olduğu gibi, Batı’nın bilim ve kültürünü değil, yüzeysel tarafını, yani yaşama biçimlerini taklit etmesine bağlayanlar olmuştur. Aslında, Osmanlı’nın geçmişteki azametini sağlayan sağlam toprak sistemi, güçlü ordusu, merkezîyetçi yapısı, sağlam bürokrasisi, köklü bir edebiyat geleneğine sahip olması ve dini değerleri

⁷ Ancak, ilk ve orta öğretimin 1917’ye kadar zorunlu olmaması, yüksek okullarda okuma hakkının yalnızca üst sınıflara verilmiş olması Rusya’nın modernleşmesinin aksayan yönlerinin muhtemel sebebidir.

⁸ “İlk Rus mizah dergisi *Vsiyaka Vsiyaçına* (Türlü Çeşitli) doğrudan doğruya Katerina’nın girişimiyle yayımlandı.” Bu derginin çıkmasının ardından birçok mizah dergisi çıkmaya başladı (A. Walichi, 49).

Batılılaşmasının da belirleyenleridir. Bunlardaki zayıflama ve bozulma, onu Batı'ya yöneltmekle birlikte, gelenekselleşmiş, köklü kurumlar olmaları da aynı şekilde Batılılaşma sürecinde ayak bağı hâline gelmişlerdir. Rusya ile karşılaştırıldığında, Osmanlı'nın geçmişten getirdiği bu nitelikleri Batılılaşma sürecinde direnç noktaları olarak işini zorlaştırmıştır. Osmanlı Batılılaşması olağan dışı bir zihniyet değişmesini gerektirmiştir bu yönüyle. Batılılaşmak değil de sürekli kendi şanlı geçmişine dönmek arzusu, Batı'dan gelen herhangi bir şeyi toptancı bir bakışla almasına ya da reddetmesine neden olmuştur. Yine de bu tür bir spekülasyon için psikolojik yanı söz konusu olduğunda geçerli olabilir. Başka bir açıdan bakınca, analitik olmayan düşünce geleneği, bilimsel anlayışın temelini aklî ve naklî bilgiler oluşturması ve bunların çoğunluğunun da üreticisi olmaktan çok aktarıcısı olma durumu⁹ Osmanlı'da bilimsel üretimin azlığının ve giderek de yavaşlamasının nedenleri olarak düşünülmelidir ki Osmanlı modernleşmesinin temel belirleyenleridir. Diğer yandan, merkezî yapı, itaat kültürü, cemaatçi düşünüş tarzı da zihinsel dönüşümdeki yavaşlığın nedenlerindedir. Bütün bunlarla ilintili olarak düşünsel ve bilimsel bir zihin hazırlığını sağlayarak toplumu temelden değiştirecek güçlü bir ekonomik, sosyal oluşum da ortaya çıkamamıştır. İmparatorluğun içinde düşünsel alandaki bireysel atılımlar, olağanüstü sayılabilecek bazı girişimler de ödüllendirilmek yerine itilmiş, statüko muhafaza edilmek istenmişti. Bu nedenle bilim ve teknik alanında Hezarfen Ahmet Çelebi, Kâtip Çelebi gibi münferid çıkışlardan söz edilebilir ancak. Osmanlı'da bilim ve düşünce hiçbir devirde bir hareket, bir cereyan hâline gelmediği için sürükleyiciliği de olmamıştır. Zaten bu tür bir oluşumu sağlamakta modern zamanlarda iletişim araçları ve basın etkin olurken geçmişte ancak mutlak otoritenin koruyuculuğu ve teşviki bunda rol oynayabilirdi. Nitekim, Fatih Sultan Mehmet zamanında bilimsel açıdan böyle bir hareketlilik olmuştur. Ne var ki, bunun devamı gelmemiştir. Bütün bunlara bağlı olarak da Osmanlı'nın dünya görüşünde ilk değişimlerin yaşandığı 18. yüzyılda yavaş yavaş somuta, reel dünyaya yönelmeye başlanmakla birlikte, daha çok zihinsel bir çalışmanın ürünü olan Divan edebiyatı geleneği 19. yüzyıl ortalarına kadar sürmüştür. İlk gazeteler ve çevirilerle Batı edebiyatı örnekleriyle tanışılmasından itibaren de Batı edebiyatının –yarattığı ikilemle birlikte- bugüne kadarki hâkimiyeti süregelmiştir.

⁹ Osmanlı'da bilim daha çok Arapça, Farsça kaynaklardan aktarma, tercüme, şerh ve şerhin şerhi biçiminde olmuştur. Türk asıllı bilim adamlarının bile çoğu zaman Arapça yazmayı tercih etmesi de ayrı bir olgudur (Geniş bilgi için bkz. Abdülhak Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.).

“Alafrangalar” ve “Gereksiz Adamlar”

Rusya’da 18. yüzyıldan başlayarak düşünce hayatında tartışma konusu olan Batılılaşma, Osmanlı’da 19. yüzyılda, özellikle de Tanzimat’ın ilanından sonra aydın kesimin gündemini oluşturmuştur. Batılılaşmacı modernlerle, millî değerleri koruma kaygısında olan muhafazakârlar arasındaki tartışmalar, geri kalmışlığın bilinci ve çare arayışları, ülkenin kaderi üzerine düşünceler, Batılılaşmanın nasıl ve ne kadar olması gerektiği ve sentez arayışları her iki ülkenin düşünce hayatının ortak dramatik sorunları olmuştur. Ancak her iki ülkenin farklı tarihsel, kültürel konumu, zihniyet yapısı doğal olarak sorunların niteliğini ve niceliğini farklı kıldığı gibi, bu sorunlara yaklaşım biçimlerini de farklı kılıyordu.

Türk romanında, Ahmet Midhat Efendi’nin *Felâton Bey ile Rakım Efendi*’siyle görünmeye başlayan alafranga tipin örnekleri azımsanmayacak kadar çoktur. En başta Ahmet Midhat, *Karnaval*’da Zekâî, *Paris’te Bir Türk*’te Senâî, *Vah*’da Behçet gibi kişilerle kendi romanlarında bu tipin örneklerini çoğaltmıştır. Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın *Şık* romanındaki Şöhret’i ve *Şıpsırdı*’nin Meftun’u, Recâîzâde Mahmut Ekrem’in *Araba Sevdası*’nda Bihruz’u, Ömer Seyfettin’in *Efruz Bey*’i; Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun *Kiralık Konak* romanındaki Servet Bey ve kızı Seniha, Cemil, *Sodom ve Gomore*’de Leyla ve hatta Mehmet Rauf’un *Eylül*’ünde Necip ile, Halit Ziya’nın *Mai ve Siyah*’ındaki Ahmet Cemil’i, *Aşk-ı Memnu*’nun *Behlül*’ü bu alafrangalara dâhil edilebilir. Peyami Safa’nın romanlarındaki Batılı erkek tiplerine ve daha sonrasına bu liste uzayabilir aslında.

Nedir “alafranga”nın özelliği? Batılı yaşama biçimlerine özenmekle birlikte, Batılı bir toplum içinde yetişmediğinden özümsememiş davranışlar sergileyen, Batı kültürünü, düşüncesini yeterince tanımayan ya da yanlış yorumlayan ve kendisi herhangi bir düşünce üretemeyen, kendisini ve toplumunu beğenmeyen, olduğu gibi görünmeyen, züppece davranışlar sergileyen kişi. Batılılaşma maceramızın gülünç bir görüntüsü olan bu tip Ahmet Midhat Efendi’nin romanlarında daha iyimser bir yaklaşımla olumluyla dengelenmiştir: Kendi değerlerine sahip çıkan, hem kendi kültürünü, hem Batı kültürünü özümsemiş, görgülü, akıllı, zeki, yabancı dil bilen Rakım, Remzi, Nasuh gibi her iki kültürü olağanüstü bir biçimde sentezleyen pozitifleriyle. Hüseyin Rahmi’nin karikatürize edip ironiyle ele aldığı alafranga tipi, Efruz Bey’le bir şarlatana, Yakup Kadri romanlarında “alafranga hain”e dönüşür (Moran, 1983: 219-226.).

Türk romanında bu tipin bolluğunu yaratan etmenlerin ne olabileceğini irdelemeden önce, Rus romanında benzer biçimde çok sayıda ortaya çıkan “gereksiz adam” tipine kısaca değinelim.

Rus edebiyatında “gereksiz adam” nitelemesi üzerine keskin bir tartışmayı başlatan 19. yüzyılın ünlü eleştirmenlerinden Dobrolyubov, Puşkin’in *Yevgeniy Onegin* adlı şiir-romanından başlayarak Turgenyev’in, Herzen’in, Gogol’un, Lermontov’un romanlarında ortaya çıkan ve Gonçarov’un Oblomov tiplmesiyle doruğuna ulaşan bu tipin tam bir analizini yapar. Türk edebiyatındaki “alafranga” tipin işaret ettiği ölçüde Batılılaşma ya da yanlış Batılılaşmaya açık bir göndermenin yapılmadığı bu tartışmanın esası bu tipin toplumsal bir hastalığın göstergesi olarak ele alınmasıdır. Rus soylu kesimin aydınlarında görülen bir hastalıktır bu. Kafası düşüncelerle dolu, bir şeyler yapmak isteyen, ancak hayallere dalıp bunları gerçekleştirmek için bir çaba sarf etmeyen, daha doğrusu davranma, eyleme geçme gücünü kendinde bulamayan, toplumla arasındaki uçurumu aşamayan, ideal yoksunu kişilerin eylemsizlik içinde yeteneklerini, ruhlarını tüketme hastalığıdır. Dobrolyubov’un mücadele edilmesini istediği – Oblomov tipiyle adı Oblomovluk konulan- bu hastalık dönemden döneme biçim değiştirerek olsa da, boşuna romanlardaki bu tiplerde ortaya çıkmıyordur. Çünkü gerçek hayattaki örneklerinden alınmıştır.

“Gereksiz adam”larla “alafranga tip”ler arasında nasıl bir koşutluk kurulabilir? Neden bu iki tipi karşı karşıya getirdik? Öncelikle her iki edebiyatın birer sorunsal olarak aldığı bu tipler Batılılaşma sürecinde ortaya çıkmışlardı ve Batılılaşmanın birer ürünüydüler. Alafranga tipte bu açıklıkla görülür. “Gereksiz Adam” ise, Batılılaşmanın daha dolaylı bir sonucudur. Buna ileride değineceğiz. Rus romanında “gereksiz adam”ın ilk ortaya çıktığı romanlardaki hâli “alafranga”ya daha yakındır aslında. Oblomov’la aldığı biçim Rus düşünce hayatının gelişme hızına karşılık eylem olanaklarının kısıtlılığının derin çelişkisini Rus aydınının derinden hissetmesine bağlıdır. “Gereksiz adam”ların tipik tarafı düşünen bir kafa taşımalarıdır. “Alafranga tip”in eleştirisi ise düşünceyle, bilgiyle ilgisinin olmaması üzerine odaklanır.

Puşkin’in 1825 yılında yazmaya başlayıp 1832’de son bölümünü yayımladığı, dünya edebiyatının başyapıtlarından biri kabul edilen *Yevgeniy Onegin*’in kahramanını Dobrolyubov, Rus edebiyatındaki “gereksiz adam”ların ilk örneği olarak nitelendirir. Yevgeniy Onegin, “alafranga tip”in bazı tipik özelliklerini taşır. Yüksek bir memur olan Yevgeniy’in babası, gösteriş merakından “yıldı üç balo verip borç batağında yaşamış”, oğluna borçtan başka bir şey bırakmamışsa da, oğlunun bir Batılı gibi yetişmesi için elinden geleni yapmıştır. Yevgeniy Onegin züppe, şık bir gençtir.

Fransızcası mükemmeldir. Yarım yamalak bilgisini satmayı bilen, hemen her konuda söz açabilen, bilgiçlik taslayan, sivri esprileriyle kadınları etkilemeye çalışan biridir. Zekâsını derin bilgiye ulaşmak için kullanmaz, bununla birlikte ülkesinin iktisadî durumunu da anlamaya çalışır, Adam Smith okur. Tutkusunun aşk ve bilim olduğunu söyleyen bu genç adamın hiçbiri için sabrı, belki de bunları içselleştirecek gücü yoktur. Yurt dışından giyim kuşam, süs, moda olan ne varsa getirir, aynanın karşısında en az üç saat süslenir. Lüks içinde bir hayat süren Yevgeniy, balolardan balolara giderek sonunda yorgun düşer, sıkılır. Anlatıcı onun bu hâlini, dönemin modası olan “spleen” ya da “İslav kederi” olarak tanımlar. Yevgeniy Onegin, sıkıntıdan kurtulmak için yazmayı dener, ama çok çalışma midesini bulandırır. Edebiyat âlemine girmeye çalışır, beceremez. Kütüphanesini kitaplarla doldurur. Okumaya çalışır, ondan da sıkılır. Her kitaba beğenmemek için bir bahane bulur. Onegin’in arkadaşı ve ona benzer bir kişilikte olan romandaki anlatıcı, arkadaşının kendini çeken yanlarından şöyle söz eder:

“Çok beğenmekteydim huyunu
Hayallere kapılışını
Herkesten tuhaf oluşunu
Aklını, her an uyanık,
Ben kindar, o yüzü asık;

Aşınaydık tutku oyununa:
Hayat bizi yoruyordu;
Yüreğimiz sönmüş kordu;
İnsanlar, bir de kör Fortuna
Düşmanca beklerdi bizi
Şafak vakti ikimizi” (Puşkin, 2003: 27)

Onegin, en yakın arkadaşlarından biri olan Lensky’yi sırf kıskandırmak için nişanlısı Olga’yla flört etmiş, genç adam ise bu durumu kaldıramayarak Onegin’i düelloya çağırmış ve onun tarafından öldürülmüştür. Oysa Olga’nın kız kardeşi Tatyana, Yevgeniy Onegin’e âşıktır. Fakat o Tatyana’nın aşkına karşılık vermemiştir. Genç kızın temiz ve dürüst duyguları onu korkutmuştur. Hiçbir şeye gerçek değerini veremediği gibi insan hayatına da değer veremeyen Onegin, arkadaşı Lensky’nin bir hiç uğruna ölümüne sebep olduktan, Tatyana’ya da ona lâyık olmadığı, kendisinden daha iyilerini hak ettiği türünden beylik lâflar ettikten sonra memleketinden ayrılıp uzaklara gider.

Aylaklık, ne yapacağını bilememe, can sıkıntısı onun başlıca özellikleridir. Aşk, bilim ya da çalışma hayatı olsun, bir eylem ve sorumluluk getiren her şeyden bir mazeretle kaçan bu tipin işe yaramazlığını

Tatyana onun kütüphanesini dolaşırken kitaplarına, notlarına baktığında anlar. Kitabın en ilginç bölümlerinden biridir bu. Tatyana iyi okumuş, kültürlü, karakteri sağlam kız, Onegin'in gerçek yüzünü burada görür:

“Kim bu? Bir taklit oluşuğu
Düşsel hayalet masalı
Harold giyen Moskovalı
Yaban hevesin yorumu mu?
Moda söz dolu sözlük mü?
Yoksa o bir güldürü mü?” (Puşkin, 2003: 171)

“Amaçsız ve emeksiz” yaşayan Onegin, ancak kaybettiğinde anlar Tatyana'nın değerini. Başkasının karısı olduğunda. Ancak Tatyana için Onegin'in bir değeri yoktur artık.

Rus edebiyatının “gereksiz adamlar”ından biri de Lermontov'un *Zamanımızın Kahramanı* (1841) romanındaki Peçorin'dir. Dobrolyubov, önemli derecedeki mizaç farklılıklarına karşın, onunla, ileride değineceğimiz Oblomov arasında önemli bir benzerlik bulur. Oblomov'un öldürücü tembelliğine karşılık, Peçorin hemen hemen sürekli hareket hâindedir. Ancak bu hareketliliğin bencilce heveslerinin dışında hiçbir gayesi yoktur. Kafkasya'da asker olarak bulunduğu sırada ölümüne tehlikelerle karşılaşmaktan korkmaz. Vahşi doğanın içinde domuz avına çıkar. İnsanların düşmanlığını kazanmaktan çekinmez. Şehir hayatında ise balolarda, eğlence mekânlarında, kadınların kalbini çalıp, kendine âşık etmek için gereken ne varsa yapmakla geçirir vaktini. Ama asla onlara kalbini vermez. Tıpkı Onegin gibi sırf hasetten bir arkadaşının sevdiği kızı kendine âşık edip genç adamı düelloda öldürür. Sonra kızı da bırakıp çeker gider. Dobrolyubov'un, bütün ataletine rağmen Oblomov ile ateşli bir tabiatı olan Peçorin arasında kan bağı bulmasının daha başka sebepleri vardır:

“Kendi (Peçorin) tahminine göre, sakın bir yaşamı seçmeyişinin nedeni, ruhunun fırtınalarla dost olması ve coşkun canlı eylemlerin susuzluğuyla kavrulmasıydı... Oysa sürdürdüğü savaşımdan da hiç hoşnut değildir ve kendisinin bitmez tükenmez bir biçimde anlattıklarına bakılırsa o pis kavgacılıklarının sürüp gitmesi, yalnızca yapacak daha iyi bir iş bulamamasındandır. Mademki yapacak bir iş bulamamakta, dolayısıyla da hiçbir şey yapamamakta ve hiçbir şeyden memnun olmamaktadır, demek ki çalışmaya, eyleme değil, eylemsizliğe, tembelliğe eğilimlidir... Yani, yine oblomovluk... (Dobrolyubov, 1987: 49)”

Aslında, Peçorin ya da Oblomov olsun, nasıl yaşayacaklarını bilemediklerinden hayatı küçümserler. Dolayısıyla kendilerini, insanları ve onların yaşama biçimlerini küçümserler. Hayatlarının bir amacı olmadığı

için anlamı da yoktur. Peçorin romanda, Yüzbaşı Maksim Maksimiç'e kendini anlatırken "gereksiz adam" yanlarını ele verir:

"İlk gençliğimde, ailemin vesayetinden çıktığım dakikadan sonra, para ile elde edilebilen bütün zevkleri çılgınca tatmaya başladım, tabii hepsinden de bıktım. Sonra sosyete hayatına atıldım, ondan da pek çabuk usandım; kibar kadınlara âşık oluyordum, onlar da beni seviyorlardı, ama onların aşkı muhayyilemi, onurumu tahrik ediyor, kalbimse boş kalıyordu... okumaya, öğrenmeye başladım, bilimler de usanç verdi; baktım ki ne şöhret, ne saadet onlara bağlı, çünkü en bahtiyar insanlar, cahil olan insanlardır, şöhretse bir tesadüften ibarettir, onu elde edebilmek için sadece becerikli olmak gerek. O zaman bende can sıkıntısı başladı... Az zaman sonra Kafkasya'ya nakledildim: bu, hayatımın en mesut anyıdı. Can sıkıntısının Çeçen kurşunları altında yaşayamayacağını ümit ediyordum., ama boş; bir ay sonra onların vızılıtısına da, ölümün yakınlığına da o kadar alıştım ki sivrisineklere daha fazla önem veriyordum, benim için evvelkinden daha feci bir can sıkıntısı başladı, çünkü hemen hemen son ümidimi de kaybetmiştim. Bella'yı kendi evimde gördüğüm, ilk defa dizlerimde tutarak siyah kaküllerini öptüğüm zaman ben, budala sanmışım ki o, bana acıyan kader tarafından gönderilmiş bir melektir... Yine yanıldım, çünkü vahşi bir kadının aşkı, kibar hanımın aşkından pek az farklıydı; birinin cahilliği, basit ruhluluğu, ötekinin hoppalığı kadar bıkkınlık veriyor... (Lermontov, 1962: 60) "

Peçorin, ruh dünyasını böyle açıklıkla ortaya koyduktan sonra Yüzbaşı'ya sorar:

"Budala, yahut zâlim bir insan mıyım, bilmiyorum; ama gerçek şu ki, ben de merhamete çok lâyıkım, belki ondan da fazla: ruhumu cemiyet bozmuş, kafam endişeli, kalbim hiç doymak bilmiyor; hiçbir şey beni avutmuyor; kedere de zevke alıştığım kadar çabuk alışıyorum. Bu yüzden hayatım günden güne manasızlaşıyor; benim için bir tek çare kalıyor: seyahat etmek (Lermontov, 1962: 61). "

Yevgeniy Onegin'den daha hareketli, daha arayış içinde, hatta çılgınca kendini oradan oraya atan Peçorin'den sonra bir başka "gereksiz adam"ı Turgenyev ilk romanında yaratır: Rudin. 1856'da yayımlanan roman, adını kahramanından alır. Rudin'in, Onegin ve Peçorin'le ortak yanları olmakla birlikte, o, bir eylemde bulunmak çabasını göstermesiyle onlardan ayrılır. Bütün kibrine, ukalalığına rağmen yararlı işler yapmak ister. Kafasındaki düşünceleri gerçekleştirmek için girişimlerde bulunur. Fakat hiçbirini sürdüreceği iç gücü, sebatı yoktur. Her çabası yeterince sabrı, iradesi ve bilgisi olmadığı için sonuçsuz kalır.

Rudin de diğerleri gibi soylu, toprak sahibi bir ailenin çocuğudur. Almanya'da eğitim görmüş, Hegel felsefesinin, Alman romantizminin

etkisinde kalmıştır. Kafası fikirlerle doludur. Evinde misafir olduğu soylu bir kadın olan Darya Mihaylovna'nın salonundaki konukları akıcı hitabetiyle, coşkusuyla büyüler ve Darya'nın kızı Natalya'yı da kendine âşık eder. Ama ne bu akıllı genç kızın aşkı, ne de gerçek bir çalışma onun işi değildir. O kadar ki, Natalya ona köyde uzun süreli kalıp kalmayacağını sorduğunda, uzun süreli kalacağını, artık istirahat zamanı geldiğini söyleyerek genç kızı şaşırtır. *"İstirahat zamanınızın geldiğine kanisiniz öyle mi?"* diye sorar genç kız. Şaşırtma sırası Rudin'e gelmiştir. Natalya, *"Demek istiyorum ki, başkaları istirahat edebilir; fakat sizin... çalışmanız, faydalı olmağa gayret etmeniz lâzım. Siz değil de bunu kim yapacak?"* Natalya, daha on sekizindeki bu genç kız, büyük lâfların sahibi bu ateşli genç adama aylaklığı yakıştıramamıştır. Rudin'in beklemediği bir şeydir bu. *"Sözleriniz bana vazifemi, yolumu göstermiş oldu..."* der. *"Evet, faaliyete geçmeliyim. Eğer bende kabiliyet varsa, onu saklamamalıyım; kuvvetimi sadece kelimelerle ve faydasız çene çalmakla israf etmemeliyim..."* Rudin, korkaklık ve tembelliğin ayıp, iş başarmanın zaruri olduğu hakkında bir de nutuk çeker. Fakat bu ciddi genç kızın karşısında ister istemez söylemek zorunda kaldıklarını uygulayacak iradesi yoktur.

Rudin, Natalya'yı bir başka gencin sevdiğini, yani arada bir rakip olduğunu fark ettiğinde ancak cazip bulur ve de ilk çıkan engelde genç kızdan şimşek hızıyla uzaklaşır. Bununla birlikte, Rudin'in kendisine yönelttiği eleştiriler, Peçorin'in yukarıda okuduğumuz öz eleştirisinden daha gerçekçidir. Peçorin kendi kusurlarını bir yaradılış sorunu olarak görür ya da toplumuna mal eder. Rudin ise kendini en azından belli bir yaşa gelince daha gerçekçi biçimde sorgular.

Rudin'de bir iş başarmak arzusu vardır. Esas olanın laf etmek değil, düşündüklerinin uygulaması olduğunun da farkındadır. Ama yeterli bir iradeye sahip değildir. Çeşitli işler denemiştir. Bir çiftlik sahibi ile ortak bir ziraat işine girmiş, projelerini uygulamaya çalışmış, ama ortağının ona beslediği güvensizlikten incinerek işi bırakmıştır. Daha sonra bir nehir üzerinde ulaşım sağlama işine girer, onda da başarısız olur. Öğretmenliği dener. Derslerinde soyut kalan yüksekten anlatımı, kökten değişiklikler yapma tutkusu, kısacası hayatla, toplumla uzlaşmazlığı, aleyhinde çalışanların olması gibi nedenlerle bu işte de dikiş tutturamaz.

Bütün bu başarısızlıklarının ardından arkadaşı Lejnev'e dert yanarken bir neden arar:

"...Halbuki hiçbir işe yaramaz mı idim, yeryüzünde benim için hakikaten iş mi yoktu? Bu soruyu kendime sık sık sorardım ve kendi nazarımda ne kadar alçalmaya çalışıyor idi isem de, kendimde bütün insanlara nasip olmayan

kuvvetlerin mevcudiyetini hissetmeden olamıyordum! Öyle ise bu kuvvetler neden verimsiz kalıyor? (Turgeniev, 1951: 212).”

Rudin, daha gençken boş lâflarla, hayallerle sarhoş, mağrur ve yapmacıklı bir adam olduğunu; şimdi ise mütevazı, azla kanaat eden, hâl ve şartlara uymak isteyen bir insan durumuna geldiğini söyleyerek yakınmasına devam eder. Hiç değilse hayatının bu evresinde, yakın bir hedefe ulaşarak birazcık fayda sağlamak arzusunda olduğunu belirtir. Ancak başaramamaktadır. Bunu bir çeşit kader olarak görür. Artık yıkılmış, hayallerini kaybetmiş bir insandır. Roman, Rudin’in 26 Temmuz 1848’de Paris’te bir grup devrimci arasında bir elinde kırmızı bir bayrak, diğerinde eğri, kör bir kılıçla bağırırken vurulup ölmesiyle sona erer. Sahip oldukları yeteneklere karşın yaşama yetenekleri olmayan, bütün bu genç “gereksiz adam”lar ölüme neredeyse koşarak giderler.

Rus edebiyatındaki “gereksiz adam”ların en tipiği olan Gonçarov’un Oblomov romanı 1859’da yayımlandıktan sonra, Dobrolyubov, “Oblomovluk Nedir?” başlıklı ünlü eleştirisini yazarak bütün bu “gereksiz adamlar”ın Oblomov’la kan bağlarını ortaya koyar. Onların hepsinin karakteristik özelliklerini, yaşama biçimlerini “Oblomovluk” olarak adlandırır. Oblomov bu roman kahramanlarının tümünün temel özelliklerini kendinde toplayan bir tiptir. “Gereksiz adam”lığın en uç örneğidir. Okuru isyan edecek noktaya getiren, neredeyse, romanın içine dalıp onu silkeleyip sarsmak isteyecek kadar tembel, hareketsiz, fakat zeki ve duygulu bu genç, insana aynı zamanda öfke, acıma, bağışlama duygularını hissettirir. İyi bir ruhun tembelliğin kafesi içinde bu derece tutsak olması anlaşılır gibi görünmese de, çok kişi Oblomov’da kendinden bir şey bulabilir. Özellikle Doğu toplumlarının insanları. *Oblomov* romanı, insanı davranmaktan, eylemden alıkoymayan iradesizliğin derin bir çözümlemesidir.

Bütün vaktini uzanarak, düşüncelere dalarak, yarı uyuklayarak geçiren Oblomov için hayat bir şey yapmaya değmez. Kendisi bir şey yapmadığı gibi, başkalarının yaptıklarını da anlamsız bulur. O, Oblomovka’da, babasının çiftliğinde, eski düzenin koşulları, inançları içinde yetişmiş, ailesi tarafından el üstünde tutulmuş, çorabı bile hâlâ uşağı tarafından giydirilen bir adamdır. Ama düzen bozulmuştur. Toprağından kopan asilzade, ekonomik değişimin daha çok hissedildiği şehirdeki hayata uyum sağlayamamıştır. Öte yandan ailesi tarafından saksıda bir çiçek gibi, değil kendi başına bir iş yapmak, koşup oynamaya bile bırakılmadan büyütüldüğünden Oblomov’un ruhu uyuşmuş, davranma, girişim yeteneği daha çocukken körelmiştir. Sonuç olarak, hayatını kendi kazanan insanların arasında yerini bulamamış, toplumdan uzaklaşmış, bütün vaktini geçirdiği kanepesinde, bol hırkasının içinde uykuya ve hayallere sığınmıştır.

Oblomov da, Rusya’da feodal düzenin yıkılmakta olduğu bir dönemde dünyaya gelmiş, küçük toprak soylusu bir ailenin çocuğudur. Dönemindeki kendi sınıfının insanları gibi devlette bir görev almak üzere yetiştirilmiş, üniversiteyi bitirince memur olmuştur. Bu işten bir zevk almadığı için kısa bir süre sonra işini bırakmış; toprakla uğraşmak üzere yetiştirilmediğinden de çiftlik işlerini kâhyasına terk ederek şehirde bir kira evinde uşağı Zahar’la hiçbir şey yapmadan yaşamaya başlamıştır. Rusya’daki ekonomik değişime ayak uyduramayan diğer toprak sahipleri gibi Oblomovka (Oblomovların çiftliği) da eski usullerle işletilmeye devam etmektedir. Böyle bir durumda toprakları yeterince gelir getirmediği gibi, kâhyanın çalıp çırtıklarından geri kalanla idare etmeye çalışan Oblomov –ebeveynleri de artık yaşamadığından- işlerle doğrudan doğruya kendisinin uğraşması gerektiğinin farkındadır. Ancak ne yapacağını bilmediğinden, bilse de düşündüklerini gerçekleştirecek gücü hiçbir zaman kendinde bulamadığından kâhyaya yazacağı bir mektubu bile günlerce erteler.

“Oblomov’un ev kıyafeti durgun çehresine ve yumuşak vücuduna ne kadar da yaraşıyordu. Acem işi bir hırkası vardı; bu hırka her bakımdan **Doğulu**, hiçbir bakımdan da **Avrupalı** değildi: Ne püskülü, ne kadifesi, ne beli vardı; o kadar genişti ki Oblomov’u iki defa sarabilirdi. Tam Asya biçimi kolları, bileklerinden omuzlarına doğru genişliyordu. (...) Oblomov için bu hırkanın paha biçilmez sayısız değerleri vardı; yumuşaktı, uysaldı, vücut onu hiç duymuyordu, efendisinin en küçük hareketine uysal bir köle gibi boyun eğiyordu (Gonçarov, 2000: 16).”

Oblomov, yapmak zorunda kaldığı en ufak iş, yaşamında herhangi bir değişiklik gerektiren bir durum olduğunda “Ah, yarabbi, hayat bir türlü yakamı bırakmıyor, nereye gitsem peşimde,” diye yakınır. Hayat onun için gerçekten bir yükür. “Ah, yarabbi,” der. “Ne budala insanlar var! Evleniyorlar.” Bununla birlikte, Oblomov, hiçbir şey yapmadan, hak edilmemiş bir cennetin hayalini kuracak, tembelliğiyle övünecek kadar akılsız da değildir. Bu yüzden de sürekli kendi yaşayış biçimini haklı çıkaracak mazeretler arar. Eğer söyleyecek bir şey bulamazsa, bütün suç uşağı Zahar’dadır. Her şeyin sebebi odur.

Oblomov’la çocuklukları birlikte geçen arkadaşı Şoltz’un -babası Almandır- canlı, dinamik karakteri, işbirliği üniversite yıllarında, Oblomov’u bir müddet etkilemiştir. Ne var ki, ilk gençlik yıllarını geride bıraktıktan sonra Oblomov hayatına bir yön çizmeyi başaramamıştır. Ona biraz olsun yol gösterecek olan arkadaşı Şoltz da uzaklardadır ve Oblomov giderek hayatın dışına sürüklenir. Eski arkadaşlarından zaman zaman onu ziyarete gelen, iyi kötü her biri bir işin, bir sanatın ya da eğlencenin peşinde olan bu insanların yaşayışlarını çocuksu bir hayretle izler. Örneğin, vaktini

cemiyet hayatına hasreden salon salon gezen bir arkadaşının ardından şöyle düşünür:

“ ‘Bir günde on yer, vah zavallı. Bu da hayat mı?’ Omuzlarını silkti. ‘Bütün bunlar arasında insanda hâl mi kalır? Böyle bin parça olmanın anlamı var mı?’ (...) Oblomov bunları düşünerek sırt üstü yattı. Onun böyle boş düşünceleri, istekleri olmadığına, yok yere sokaklarda dolaşmadığına, odasında uzanıp insanlık onurunu ve rahatını kaybetmediğine şükreliyordu (Gonçarov, 2000: 34).”

Oblomov, eskiden çalıştığı dairesinden kendisini görmeye gelen bir başka arkadaşının işinde yükselmek için yaptıklarını, koşuşturmalarını da aynı tuhaflıkla karşılar:

“ ‘Zavallı dostum, batmışsın sen, boğazına kadar batmışsın, batağa gidiyorsun. Biçare, işinden başka hiçbir şey göremez, duyamaz, konuşamaz olmuş. Ama böylesinin yolu açıktır, yakında büyük işler başarır, en yüksek mevkilere yükselir... Bizde buna meslek sahibi olmak diyorlar. Bunun için zekâya, iradeye, ruha gerek yok; bütün bunlar lüks. Bu adamın hayatı böyle geçip gidecek ve ruhunun birçok yanları hiçbir zaman açılmayacak... On ikiden beşe kadar dairede iş, sekizden on ikiye kadar da evde, vah zavallı!’

Oblomov, bütün gün uzanıp yatabileceğini düşünerek ferahlık duyuyordu. Rapor hazırlamaya, evrak yazmaya mecbur olmadığı, duygularını, hayallerini serbest bırakabildiği için de gurur duyuyordu (Gonçarov, 2000: 38).”

Üniversite yıllarında kendisi de bir şeyler yazmaya çalışan, çeviriler yapan, iyi kötü okuyan Oblomov bunları da bırakmıştır. Yazı yazmayı insanın kafasını, ruhunu boşuna harcaması, hayallerini, düşüncelerini satması olarak görmeye başlamıştır (Gonçarov, 2000: 43).

Oblomov yaşı ilerledikçe kanepesinin yer aldığı salondan büyük olmayan kendi dünyasına iyiden iyiye kapanır. Artık sokağa çıkmaktan, kalabalığa karışmaktan korkmaya başlar. Ruhu ve bedeni hareketsizlikten, işe yaramazlıktan yavaş yavaş hastalanmaktadır. Bir ara yurt dışından gelen Ştoltz’un etkisiyle biraz olsun hayata karışır. Bu arada, Ştoltz’un arkadaşı Olga, Oblomov’la ilgilenmeye başlar. Olga, öngörüsü güçlü, yalın, hayatı gerektiği gibi yaşamayı bilen, yapmacıksız bir genç kızdır. Oblomov’un temiz yüreği, hiçbir çıkar için örselemediği gururu onu etkilemiştir. Onu müzmin tembelliğinden kurtarmak, hayatın gerçek anlamını birlikte keşfetmek için zorlar. Oblomov âşık olduğu bu akıllı ve güzel genç kızın yardımıyla içinde bulunduğu ruh durumundan kurtulacağını düşünür gibi olur. Fakat aşkın ve evliliğin ve özellikle de Olga gibi dirayetli bir genç kızın kendisine getireceği sorumluluktan da ölesiye korkar. Bir süre için aşkın mutlulukları içine kendini bırakırsa da, sonunda kendisiyle hesaplaşır.

Olga'ya bir mektup yazarak bütün diğer "gereksiz adamlar"ın yaptığını yapar: Onun gibi bir kıza lâayık değildir. Olga'yı kendisini sevmediğine, sevdiğini zannettiğine, kendisi gibi bir adamın sevlmeyeceğine inandırmaya, onu uyarmaya çalışır:

"Ben baştan bunu açıkça size söylemeliydim: Siz yanlış yoldasınız; karşınızdaki erkek rüyalarınızdaki gördüğünüz adam değildir. Göreceksiniz, bir gün o adam karşınıza çıkacak; o zaman kendinize gelecek, yaptığımız hatadan uyanacaksınız, bana kızacaksınız; ben de bunun azabını duyacağım (Gonçarov, 2000: 294)."

Olga'nın duyguları adına konuştuğunu sanan, aslında korkunç iradesizliği yüzünden kaçmaya çalışan Oblomov'u Olga anlamamakta direnir. Onu hayata döndüreğine inancını kaybetmez. Oblomov'un bütün söylediklerinin dürüstlüğünden, iyi niyetinden geldiğine inanır. Kendisini incitmekten korktuğu için aşkıdan vazgeçecek kadar fedakârdır o. Aslında Oblomov bir yönüyle Olga'nın düşündüğü insandır. Ama Oblomov kendi kendini Olga'dan daha iyi tanımaktadır. Olga'nın aşkıyla sarhoşken bile şöyle düşünmekten kendini alıkoyamaz:

"Zavallı meleğim, ağlamış, uyuyamamış. Allahım, ne diye seviyor beni? Ben ne diye seviyorum onu? Keşke tanışmasaydık. Hep Andrey yüzünden (Ştoltz). Bize bu aşkı o aşıladı. Bu ne biçim hayat? Hep telaş, hareket içinde yaşamak. Sakin, rahat bir mutluluğa ne zaman kavuşacağım ben? (Gonçarov, 2000: 396)"

Yine de Olga'ya duyduğu aşkla evlenmeye bile niyet eder. Ne yazık ki, çiftlikten hazır para beklerken gelen bir mektup hayallerini yıkar. Aslında haberler o kadar da kötü değildir. Sadece Oblomov'un işlerin başına geçmesi gerekmektedir. Mahsul iyidir. Yeter ki başkalarının eline bırakıp elde edilecek para çarçur edilmesin. Oblomov bu mektubu bir felaket olarak karşılar. Hiçbir şey yapamayacağını Olga'nın karşısında söyler. Genç kız, artık Oblomov'un iflah olmayacağını anlar, gerçek Oblomov'u sonunda görmüştür. Olga duyduğu hayal kırıklığını Oblomov'un başka türlü yorumlaması üzerine ona şöyle der:

"Benimki gurur yarası. Cezamı çekiyorum. Kendi gücüme fazla güvendim. Kabahatim bu oldu. Yoksa senin korktuğun değil. Benim aradığım gençlik, güzellik gibi şeyler değildi. Seni dirilteceğimi sanmıştım. Benim için hayata bağlanırsın, diyordum. Ama sen çoktan ölmüşsün. Bu kadar aldanacağımı tahmin etmiyordum. (...) Benim yaptıklarımla bir taş bile canlanırdı (Gonçarov, 2000: 456)."

Olga şu keskin cümlelerle sürdürür konuşmasını:

“Olan bir Oblomov’u değil, olacak bir Oblomov’u sevdim. Sen iyisin, dürüst bir insansın İlya. Duygulusun. Ama bir kumru gibi. Başını kanadının altına sokuyor ve öylece kalıyorsun. Bütün hayatını tavan arasında ötmekle geçirebilirsin. Ama ben öyle değilim (Gonçarov, 2000:459).”

Kendi sözlerini ağır bulan Olga, gerçekten sevdiği bu adama yine de kıyamaz:

“...Sana kim beddua etti İlya? Ne günah işledin? İyi yüreklisin; zekisin; duygulusun, soylusun. Ama gene de eriyip gidiyorsun. Seni için için yiyen nedir? Bu hastalığın bir adı yok mu?”

Oblomov’un cevabı müthiştir. Bir zamanlar Şoltz’un şakayla kendi yaşama biçimini adlandırırken kullandığı sözcüğü fısıldar: “Oblomovluk”.

Bundan sonra Oblomov’un hayatı hızla düşüşe geçer. Aldatılır, topraklarını kaybeder. Şoltz araya girerek düştüğü tuzaktan onu kurtarsa da, her geçen gün hayattan daha da uzaklaşır. Kendisine uşağından daha iyi hizmet eden ve ona bir çocuk gibi bakan ev sahibesi dul kadınla evlenir. Ondan bir çocuğu olur. Fakat hareketsizlikten iflas eden bedeni çok dayanamaz. Genç yaşta ölür. Olga ise, Oblomov’un tam karşıtı bir karaktere sahip olan, çalışkan, iş bitiren, enerjik Şoltz ile evlenir.

Gonçarov, bu iki tipte aslında Doğu insanı ile Batı insanını karşı karşıya getirmiştir. Şoltz’un babası Alman’dır. Alman terbiyesiyle büyümüştür. Hayatı algılayışı bir Avrupalınıninki gibidir. Diğer yandan Gonçarov, romanda Şoltz’un, Rus annesinden Doğu terbiyesinin de iyi yanlarını aldığını belirterek, onu Doğu ve Batı’nın iyi bir sentezi olarak sunar (Gonçarov, 2000: 83-197). Bu nedenle de Şoltz, Ahmet Midhat Efendi’nin Rakım’ı ya da Nasuh’u gibi idealize edilmiş bir tiptir. Örneğin, Gonçarov’un, romanda Şoltz’un giriştiği her işin, her zorluğun üstesinden hiçbir engelle karşılaşmadan gelmesini anlatırken Rus toplumunun, bürokrasisinin engellerini nasıl aştığına girmez. Her iki toplumun o zamanki durumları doğru yoldan bu derece başarılı olmalarına elverişli değildir aslında. Oblomov ve diğer “gereksiz adam”ların toplumda benzerleri olduğu gibi yazarlar bu tiplerin kendilerine özgü karakteristik yönlerini de vurgulayabildikleri için daha canlı tipler olmuşlardır. Oysa Gonçarov’un Şoltz’u ya da Ahmet Midhat’ın Rakım ve Nasuh’u ancak yazarların kafalarında yarattıkları ideal tiplerdir. Bununla birlikte, Gonçarov’un romanında önemli olan Oblomov’un ya da Oblomovluğun tahlilidir.

Şimdi asıl soruya gelmek gerekir: Diğer “gereksiz adamlar”ı ya da Oblomov’u yaratan toplumsal zemin nedir? Rus edebiyatının

sorunsallaştırdığı bu tipin ardında nasıl bir dünya var? Oblomov, Rudin, Peçorin, Tentetnikof ve Yevgeniy Onegin nasıl bir ortamda vücut buldular?

I. Petro ile başlayan Batılılaşma hamlesi bundan sonraki iktidarlarca da sürdürülmüştü. Okullaşma, basın hayatıyla ortaya çıkan bir kamuoyu, merkantilist bir sanayi aşamasına geçişle yarı feodal düzendeki çözülme Rusya'nın toplumsal dinamiklerini değiştirmişti. Ancak bütün bu dönüştürme hareketlerine karşın Avrupa'dan çok farklı bir yapıya sahip olması Rusya'nın kapitalizme geçişini önlemiştir. Rus toplumu soylular ve köylüler olmak üzere iki büyük sınıfa ayrılmıştı. Bütün yapıyı belirleyen iki sınıf arasındaki bu büyük uçurum sorunların da kaynağıydı. Ancak 1890'lardan sonra sanayileşmenin hızlanmasıyla işçi sınıfı ortaya çıkmıştır.¹⁰ Önemli sayıda küçük toprak sahipleri –ki bunların toplumsal statüsünü topraklarının miktarı kadar sahip oldukları köylü sayısı belirliyordu- devlet yönetiminde söz sahibiydiler. Bunların askerî ya da sivil bürokraside devlet hizmetinde bulunmaları gerekiyordu. I. Petro zamanındaki bir uygulamayla, bu hizmetlerde yüksek bir dereceye gelen başka kişiler aristokrat olmasalar da soylu sınıftan kabul edildiler. Bu da “dvoryan” denilen soylu toprak sahiplerinin kendi içine kapalı bir kast olmasından ve ulaşılmaz bir sınıf olmaktan çıkması demekti. II. Katerina ise bu soylu sınıfa bazı ayrıcalıklar vererek iktidarını onlar sayesinde güçlendirmek istedi. 1762'de çıkan bir yasayla soyluları devlet hizmetinden muaf tuttu. Devletin topraklarından soylulara toprak dağıtılması, onları güçlendirirken, devletin köylülerini kişilere (beylere) tam bağlı toprak kölesi durumuna getirdi.

Ne var ki, soylu sınıf eğitim görüyor, yüksek tahsil yapıyor, Avrupa'yı tanıyor, giderek toprakla bağları kopuyordu. Şehir yaşamı onları çektiğinden St. Petersburg'a ya da Moskova'ya gidiyorlar, çalışma zorunlulukları olmadığı için çoğu kâhyasına bıraktığı topraklardan gelen gelire günlerini salonlarda, eğlence ve aylıklık içinde geçiriyordu. Fakat, başında barin (bey) olmadığından iyi yönetilmeyen toprakların geliri düşüyordu. Böylelikle toprak değişen koşullara uyarak yeni usullerle işletilmediği gibi, geleneksel usullerden de uzaklaşmış oluyordu. Artık bey huzursuz, köylü de eskiden olduğundan daha kötü bir durumdaydı.

¹⁰ Cemil Meriç, Batı kapitalizminin Rusya'ya el atmasından, bir sömürgeymiş gibi hudutsuz hammadde kaynaklarıyla ilgilenmesinden, maden ocakları, fabrikalar açmasından, siteler kurmasından söz eder. 1897'de yapılan ilk nüfus sayımına göre 125 milyon insanın yaşadığı Rusya'da 3 milyon müreffeh küçük toprak sahibi yanında 22 milyon sanayi işçisi, 36 milyon yoksul toprak sahibi köylü, 41 milyon proleterleşmiş köylü vardır (Meriç, 1980: 121.).

Çarlık rejimi bir taraftan modernleşme yolunda adımlar atarken, diğer yandan katı bir biçimde otokratik yapıyı korumaya çalışıyordu. I. Aleksandr zamanında, sivil okulların açılmasıyla (1803) bu çelişki giderek büyüdü ve modern okullarda okuyan, Batı düşüncesini tanıyan aydınları ülkenin kaderi üzerinde düşünmeye, çözümler aramaya yöneltti. 19. yüzyılın başlarında büyük bir kısmı eğitim görmüş Rus soyluları arasından çıkan, fakat bunun yanı sıra hasbelkader üniversitede okumuş olan aşağı tabakadan gençleri, hatta rahipler, tüccarlar ve nadiren köylülerin de içinde yer aldığı “raznoçinsi” denilen kesimi bir araya getiren fikir hareketleri ortaya çıktı. Bütün bu farklı gruplardan oluşan aydın kesime “Rus İntelijansiyası” adı verildi. Başlangıçta intelijansiyanın asıl yaratıcısı olan soylular, giderek mensup oldukları sınıfa aykırı düşen düşünceleriyle kendi sınıflarının karşısında yer aldılar. Rus intelijansiyasını yönlendiren, bir araya getiren soyut felsefi düşüncelerden çok, ülkenin acil sorunlarına çözüm aramaktan doğan sosyal içerikli düşünceler olduğu görülür (Meriç 1980: 72). Bu durumda toprak sahibi aydın soylular paradoksal bir konumdaydılar. Örneğin, toprak reformu onların sınıf sistemine bağlı sosyal statülerinin sonu demekti.

Rus intelijansiyası içinde, başlangıçta Slavcı ve Batıcı olmak üzere iki kanada ayrılan fikir hareketleri zamanla genişleyip çeşitlendi. Slavcılar, Rusya’nın kendi ulusal değerlerinden ve kendine özgü toplumsal yapısından hareket ederek sorunlara çözüm aramayı öneriyordu. Batıcılar ise özellikle Hegel’in¹¹ felsefesinin etkisinde kalan Herzen, Çernişevski ve Çaadayev gibi düşünürlerin öncülüğünde Batı karşısında Rusya’nın geri kalmışlığını vurgulayarak çözümü ütöpik bir sosyalizme varan Batı kaynaklı düşüncelerde ve Batılı sistemde arıyorlardı.

19. yüzyıldaki nihilizm, anarşizm, popülizm, liberalizm ve sosyalizm gibi bir arada gelişen düşünce akımları Rus düşüncesindeki hareketliliği ve arayışı göstermektedir. Bu dönemde Rusya’da düşünce hayatı çok canlı, çok ateşli tartışmalara sahne oluyordu. Sansüre rağmen gazete ve dergiler gene de düşüncenin soluk alıp vermesine olanak sağlıyor, kamuoyu genişliyordu. Ancak sansür ve baskı yüzünden “büyük gazeteler”de yazamadıklarından, aydınların çoğu devrimci hareketlere kaymışlardı (Meriç, 1980: 79). Diğer yandan, 1870’lere kadar daha çok teorik düzlemde devam eden bu düşünce hareketleri, 1870’ten sonra bir kısım düşünürlerin asıl ulaşmak istedikleri, nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan ve okuma yazma bilmeyen köylülerin arasına girip onları uyandırmak amacıyla eylemci bir karaktere dönüştü.

¹¹ Aslında Hegel, yalnızca Batıcıların değil, Slavcılarının da etkisinde kaldığı, Rus düşüncesini tümünden etkileyen filozof.

Alexandre Koyré, Rusya’da düşünce hareketlerinin temel belirleyicisi olarak Batılılaşma olgusunu görür:

“Gerçekten de, çağdaş Rusya’nın bütün düşünce tarihini tek bir olgu belirler ve yönlendirir: Rusya ile Batı arasındaki ilişki ve çelişki.. Avrupa uygarlığının Rusya’ya sızması. Batılılaşmış seçkinlerin bilincine yansıyan bu süreç, onu umursamayan halkın bilincine de yansıyor, iki noktada düğümleniyordu: Birincisi, “Rusya ile Batı”, “Rusya ile Avrupa”, “ulusal varlık ile batı uygarlığı” arasındaki ilişkiler sorunu. İkincisi, seçkinlerle yığın, “intelligentia” ile halk arasındaki ilişkiler sorunu. Rusya Batı’ya daha daha yaklaştıkça, Batı uygarlığı seçkinlerde derinleştikçe, seçkinleri ulusun geri kalanından ayıran uçurum büyüdükçe, düğümler kördüğümleşiyordu.. Ama yalnız seçkinlerin bilincinde (Koyré, 1994: 9).”

Rusya’da toplumsal çalkantılara paralel olarak yürüyen düşünce hayatındaki gelişmeler ve bu düşüncelerin hemen bütünüyle sosyal içerikli olması, intelijansiyanın sansür ve katı bir despotizm karşısında sığınacak tek liman olarak edebiyatı görmesine neden oldu. Slavcı ya da Batıcı olsun Rus insanının ülkesine sevgisi ve Avrupalıdan farklı bir duyarlığa sahip olması da 19. yüzyıl Rus edebiyatını Avrupa düzeyinde, hatta belki üstünde, ama ondan farklı bir yere koydu. “Gereksiz adam” 19. yüzyıl Rusya’sındaki sınıfsal çözülmenin geçmiş statüsünü, alıştığı hayat düzenini alt üst etmesiyle ne yapacağını şaşırarak, aldığı eğitimle, ülkesindeki fikir ortamının hareketliliğiyle düşünce dünyası genişleyen fakat bunu ne için ve nasıl kullanacağını bilemeyen insanları temsil eden bir tip olarak bu edebiyatta yerini aldı.

Özetlersek, “gereksiz adam” Rusya’da küçük toprak soylusu arasından çıkmış bir roman tipidir. Yukarıda belirttiğimiz üzere, Rus toplumunda Batılılaşma döneminin koşullarının yarattığı gerçek hayatta karşılığı olan bir roman kişisidir. Batı ekonomisinin etkisiyle dönüşüme uğrayan Rusya’nın ekonomisi beraberinde sınıfsal çözülme getirmişti. Aynı zamanda, yine Batı’nın etkisiyle harekete geçen, fakat ülke koşullarında zenginleşen, özgünleşen bir düşünce dünyasına dâhil olan bu tip, yalnızca ekonomik olarak sınıfsal konumunu kaybetmeyecek, edindiği yeni dünya görüşüyle de zihnen sınıftan kopmak zorunda kalacaktı. Bunun sonucu olarak, ne toprağında, ne de şehirde huzur bulabilen, yerini sorgulamakla birlikte asıl yeri neresidir bilemeyen, bu yüzden eyleme geçme gücünü kendinde bulamayan, aylaklıktan medet uman ve sonunda kendini tam bir hareketsizliğe mahkûm ederek düşüncesinin, ruhunun ve bedeninin ölümüne seyirci kalan bir insan tipi doğdu. Rus romanının “gereksiz adam”ı budur.

“Gereksiz adam/lar”ı yaratan bu ortamı -Oblomov’a belki de en çok benzeyen- Gogol’un *Ölü Canlar* (1842) romanında ikinci derecedeki

kişilerden Tentetnikof'un dünyasında buluruz. Romanda Tentetnikof önce şu ilginç sözlerle ironik biçimde tanıtılır:

“Tentetnikof fena adam değil, boş gezenin boş kalfasıydı. Yeryüzünde, birçok aylak adamlar bulunurken Tentetnikof niçin bunlardan biri olmasın? Şimdi onun, günlerini nasıl geçirdiğini söyleyeyim; okuyucu böylece Andre İvanoviç'in yapısını ve etrafını saran güzelliklere ne derece ilgisi olduğunu öğrenmiş olur.

Sabahları pek geç uyanır, yatağında uzun süre oturur, gözlerini ovuştururdu. Gözleri pek küçük olduğundan onları açmak için yaptığı bu ovuşturma iki saat sürerdi (Gogol, 1992: 246).”

Tentetnikof'un kahvaltısı da iki saat sürer. Öğle yemeğinden iki saat öncesine kadar aylakça vakit geçirdikten sonra, bu soylu genç adam, “Rusya'yı: idari, dini, siyasi veya felsefi bakımlardan önemle incelediği bir eseri yazmaya devam etmek için odasına çekili(r).”

“Tentetnikof, yüzyılların ortaya koyduğu bütün meseleleri şimdisini ve geleceğini açık şekilde belirlemeyi arzuluyordu. Kısaca, modern adamı ilgilendiren bütün önemli meselelerin halledilmesiyle uğraşıyordu. Şunu da söyleyelim ki, bu pek büyük eser henüz düşünce hâlindeydi: kalem, birtakım resimlerle karalanmış kâğıdın üzerinde gıcırıyor, sonra bu müsvedde bir kenara atılıyor ve bilgin yazar eline bir kitap alarak yemek zamanına kadar okuyordu (Gogol, 1992: 248).”

Tentetnikof, yemek yerken bile okumaya devam eder. Sonra, kahvesini, piposunu içer, satranç oynar ve sonra hiçbir şey yapmadan vakit geçirir. Romanda, onun Oblomov'a çok benzeyen karakteri şu sözlerle anlatılmaya devam edilir:

“İşte, otuz üç yaşındaki bekâr genç, daima ropdöşambriyle, kravatsız olarak ömrünü geçirdiği bu sessizlik içinde yaşıyordu. Ne bir gezme arzusu, ne memleketi görme isteği, ne yukarı çıkmak ve serin bir hava almak için bir pencere açmak isteği vardı. Herkesin seyretmeye doyamayacağı o muhteşem manzara, şato sahibi için yokmuş gibiydi. Okuyucu, Andre İvanoviç Tentetnikof'un, eski zamanlarda, bugün artık hiç anlamı olmayan; ‘miskin, tembel, köşe örümceği’ diye isimlendirilen insanlar sınıfına mensup olduğunu anlamakta güçlük çekmez. Bu ahlaki garipliklerin sebebi acaba nedir? Bunlar yaratılıştan mıdır, yoksa insanları şiddetle hırpalayan hayatımızın zorlu şartlarından mı doğmuşlardır? (Gogol, 1992: 248)”

Yazar bu sorunun yanıtını Tentetnikof'un eğitiminde bulur. Aslında, her şeyin sebebi orta öğretimi sırasındaki okul müdürü, zeki ve çok yetenekli bir eğitici olan Alexandr I. Petroviç'tir. Gençlerin hayran olduğu bu adam, onları her yönden geliştirmeyi gaye edinmiş, Rus ruhunu, “hayat ilmini” çok

iyi bilen biridir. Bu mükemmel adam diğer gençler gibi Tentetnikof'un ruhunda da ateş yakmıştır. Ancak Tentetnikof'a tam yararlı olacağı sırada, eğitiminin esas evresinde aniden ölmüştür. Bir daha böyle bir rehberle karşılaşmayan zavallı Tentetnikof kendi başına yolunu bulmaya çalışmıştır. Ne var ki, bundan sonra hayatı boyunca bocalayacaktır. İçindeki ateş bir süre daha Tentetnikof'daki öğrenme tutkusunu canlı tutmuşsa da sonra sönüp gitmiştir. Kendi sınıfının gençlerinin çoğunlukla yaptığı gibi Petrograd'a gider. Amcasının yardımıyla bir bakanlıkta önemli bir memuriyete başlamış olduğu hâlde, burada işe yarar bir şey yapılmadığını görünce bütün çalışma şevkini kaybeder, çevresine uyum sağlayamaz ve sonunda topraklarının başında daha faydalı olacağına inandığı için istifa edip köyüne döner. Geri döndüğünde, sahip olduğu toprakların büyüklüğü karşısında şaşırarak Tentetnikof coşkuyla işe girer. Topraklarını yepyeni usullerle işletecek, köylülerini kalkındıracak, herkesi mutlu edecek ve mutlu olacaktır. Ne yazık ki, bütün iyi niyetli girişimlerine rağmen köylülerle anlaşmayı bir türlü başaramaz. Ne köy ekonomisiyle ilgili okumaları, ne bilgili bir çiftlik sahibi olması işe yarar. Sonunda yukarıda anlatılan içe kapanık adam hâline gelir.

“Köylü, Barin'in kıymetini bilmedi, Barin de köylünün ruhunu anlayamadı ve iş çıkırından çıktı, karıştı,” (Gogol, 1992: 258) denir romanda.

Tentetnikof'un yaşadığı durum, Onegin, Rudin, Peçorin ve Oblomov'da olduğu gibi toplumsal yapıdaki çözümlenen bir yansımasıdır. Soylu adam artık kendi sınıfının temsilcisi olamamaktadır. Karnını doyurmak peşinde olan köylü, eski toprak düzeninde olduğundan çok daha zor durumdadır. Toplumsal açıdan sağlıklı koşulların oluşmadığı bu geçiş dönemi, insanların öğütmemektedir. “Gereksiz adam” da, Don Kışot gibi geçiş dönemlerinin yarattığı sorunsal bir tip olarak hayatla, toplumla bağlarını kuramamaktadır.

Türk edebiyatında Tanzimat Döneminde ortaya çıkan “alafranga züppe” tipinin de bir geçiş döneminin ürünü olduğunu belirtmeye gerek yok. Ancak daha sonra II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemlerindeki romanlarda ortaya çıkan alafranga tiplerin temsil ettiği özellikler değişmiştir.

II. Mahmud'un reformlarının sonucu ilan edilen Tanzimat'la Batılılaşmanın resmen başlamasından sonra, Saray ve üst tabaka insanların âdetlerinde, yaşama biçimlerinde açık değişimler görüldü. Alafrangalığı bizzat kendi yaşayış biçimlerine aksettiren Osmanlı sultanları, kapı halkına örnek oluyor, Saray'dan başlayan değişim varlıklı kesimlere yayılıyordu. II. Mahmud yeni bir ordu kurduktan sonra, devletin idari yapısını Batı örneklerine göre yeniden düzenledi. Eskiden, padişah, sadrazam ve

şeyhülislamın elinde toplanan yetkileri nazırlıklara dağıttı. Bu görevlerde çalışacak kişilerin ve birçok memurun Batılı bir eğitimden geçmesinin sağlanmasıyla yeni bir bürokrat kesim doğdu. Saray'dan çevreye doğru genişleyen paşa konakları mimarisinden, mobilyasına kadar Batılı yaşam biçimlerini taklit ediyordu. Tanzimat'la başlayan bu değişimi Ahmet Hamdi Tanpınar şöyle dile getirir:

“Hudutları hâlâ üç kıtada çalkanan imparatorluğun bütün imkânları saray ve etrafında toplanmıştır. Aslında yaratıcı olmamaktan doğan rahatsızlığını bin türlü israf ve debdebe ile avutmaya çalışan bir mirasyedi yaşayışı bu zamanın ayırıcı vasfıdır. Beyoğlu, avrupalı lokanta ve kahveleriyle, en basit gündelik ihtiyaçtan, en pahalı zevk unsuruna kadar her şeyi Avrupa'dan tedarik eden zengin mağazalarıyla, gece hayatıyla, eğlence yerleriyle Avrupa hayatının küçük bir nümunesini verir.[...]Alafranga muaşeret, o zamanlar Şehzadebaşı, Bayazıt ve Aksaray semtlerinde toplanan vezir konaklarıyla İstanbul'un içine, asıl Türk halkın arasına sokulur. Bu araba sevdalarının, Sahrayıcedit köşklerinin, Çamlıca bağlarının ve Boğaz yahılarının, büyük koruların zengin, teşrifatlı, tenperver ve müsrif mevsimidir (Tanpınar,1956: 127).”

“Alafranga züppe” tipi böyle bir ortamda bu varlıklı tabakanın içinde doğmuştur. Çoğu mirasyedi, ya da zengin ve nüfuzlu babalarının himayesinde, devlet kalemlerinden birinde memur, fakat doğru dürüst işe gitmeyen, aylıklıkla, gezip tozmakla vakit geçiren; bütün yaptığı Batılı tarzda giyinmek, Fransızca konuşmak, gösteriş yapmak olan kişilerdir, “alafranga züppe”ler. Eğitimleri noksan, kültür düzeyleri düşük olmak gibi ortak yanları olan bu tipler, kendi toplumlarının insanlarını beğenmemeyi, kendi âdet ve geleneklerini hor görmeyi, Batılı olan her ne varsa sorgulamadan alıp kullanmayı, uygulamayı meziyet sayıyorlardı.

Türk romanında *Felâton Bey ile Râkım Efendi* romanıyla “alafranga züppe” tipini ilk işleyen Ahmet Midhat Efendi, Batı'yı bir bütün olarak kavrama çabasını göstermiş bir aydın/yazardır. Romanlarında Batılılaşma nasıl ve ne ölçüde olmalıdır sorusuna yanıt ararken bu tipe dayanır ve alafrangalığı her fırsatta eleştirel olarak ele alır. Bir mirasyedi, yarı cahil, ama Fransızca konuşmaktan, Avrupa malları kullanıp şık kıyafetleriyle ortalıkta dolaşmaktan başka bir meziyeti olmayan Felâton Bey, bu manadaki alafrangalığın prototipidir. Romanda olumlu davranışları ve yaşama biçimleriyle, alafrangalığı ve alaturkalığı birleştiren Râkım yer alır. Ahmet Midhat'ın *Paris'te Bir Türk, Karnaval* ve *Vah* romanlarında da alafranga tipler olumlu karşıtlarıyla bir çift olarak yaratılırlar hep. Olumlu alafrangalar olan, Nasuh, Remzi, Necati Fransızca'yı, alafranga muaşereti bilirler, fakat kendi geleneklerinden kopmamış, Avrupa kültürüne vakıf kişilerdir. Tüketim hastalıkları yoktur. Bir mirasyedi olmadıkları gibi kendi kendilerini

yetiştirmişlerdir. Ahmet Midhat Efendi'nin ardılı sayılabilecek Hüseyin Rahmi'nin alafranga tipleri ise gülünç oldukları kadar ahlâken de düşkünderler. *Şipsevdi* romanının kahramanı Meftun, toplum içinde Batılı görünmenin avantajlarını kullanarak çevresini aldatır, havadan para kazanmak, servete konmak için olmadık entrikalar çevirir. Meftun da yazarın, natüralizme dayalı kendi dünya görüşünü açıklamasına fırsat verecek biçimde yaratılmıştır aslında. Bu romanlarda ve daha sonra da alafranga tipin Batılılaşmaya yöneltilen bir eleştiri olarak kullanılmasına karşılık, alafranga tipin bizatihi kendisi üzerine kurulan tek roman *Araba Sevdası'dır* ve Bihruz Bey de alafrangalığın dramatik yükünü taşıyan roman kahramanıdır. O, yalnızca kendisi için vardır romanda. Entrikayı sürdürmek ya da yazarın ahlaki normlar ileriye sürmek için yarattığı bir kişi olarak değil.

Başlangıçta alafrangalar bilgi bakımından daha yüzeysel, hafif, taklitçilikleri bir bakışta belli olan gülünç tipler olmakla birlikte giderek Batı yaşayışını, kültürünü daha özümsemiş tipler olarak romanlarda kendilerini göstermeye başlarlar. Yakup Kadri'nin, Peyami Safa'nın romanlarındaki alafranga tipler böyledir. Bunlar gülünç olmaktan çıkmış, Batılılığı kendi çıkarları için toplumuna karşı kullanabilecek kadar ulusal değerlerine sırt çevirmiş, ahlâken çok daha yozlaşmış, içlerinden bazıları ülkelerine ihanet noktasına bile gelmişlerdir. Berna Moran, "Alafranga züppe"den, Alafranga Hain'e" (1983: 219-226) adlı yazısında bu tipin evrimini anlatır. Alafrangalığın romanlarda bu biçimde dönüşmesinde kuşkusuz, o dönemdeki Avrupa ile ilişkilerin, I. Dünya Savaşı, Millî Mücadele yıllarının etkisi vardır. Bununla birlikte alafranga tip ister mirasyediliği, israfçılığı, taklitçiliği ve gülünçlüğü yüzünden eleştiri konusu olsun, isterse Batılılaşmanın niteliğini tayin etmek ya da tamamen Batılılığa karşı çıkmak için öne sürülen bir tip olsun, sonuçta Batılılaşma olgusunun bir ürünüdür ve Batılılaşma, Osmanlı'da Tanzimat döneminden başlayarak, Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasından bugüne kadar kökleşmiş, daimî bir sorunsal olarak varlığını sürdürmektedir.

Bu sorunsalı, yanlış ya da çarpık Batılılaşmasıyla somutlaştırdığı için romancıların ilgisini çeken alafranga tip aslında tek başına esere bir derinlik kazandıracak nitelikte değildir. Romancılar bu tipi toplumsal bir eleştiri aracı olarak kullanmışlardır. Hiçbir meselesi olmayan, sırf yaşayış biçimiyle, tavırlarıyla öne çıkan bir roman kişinin maruz kaldığı olayların, ilişkilerinin romana bir derinlik veremeyeceği ortadadır. Bununla birlikte, Recaizade Mahmut Ekrem'in, "alafranga züppe" olmaktan başka bir özelliği olmayan Bihruz'un üzerine romanını kurarak zor bir işe girişmesi ilginçtir. Kuşkusuz, Ekrem'in kendisinin de içinde bulunduğu üst tabakadan

insanların, Saray çevresinin, konaklarda yaşayan paşaların birçoğu tarafından Batılılaşmanın görüntüde, yaşama biçiminde bazı değişiklikler olarak görülmesi, buna karşılık Batı'yı bir uygarlık yapan gerçek değerlerin peşine düşülmemesi, Ekrem gibi bir avuç Tanzimat aydınının acısını çektiği, bu nedenle de üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Diğer yandan, Ekrem'in kendisinin alafranga muâşerete olan merakının olağan ölçüleri aştığıyla ilgili Yahya Kemal'in anlattığı bir anekdot alafranga tiplerin toplumdaki varlığı hakkında ipuçları verebilir. *Edebiyata Dair* kitabında yer alan bu anekdotu Yahya Kemal'in şu sözlerle bitirmesi daha da ilginçtir: "*Ekrem Bey, Araba Sevdası'ndaki Bihruz Bey'dir vesselam*" (Beyatlı, 1984: 288-290.). Belki de, *Araba Sevdası* romanını diğerlerinden farklı kılan, yazarın, Bihruz ve onun gibileri anlamaya çalışmasıdır. Bu yüzden de romancı, doğrudan doğruya kahramanın kendisine yönelmiştir. Olay da, olayın merkezi de Bihruz'dur ve Ekrem, ona elinden geldiğince içerden bakmaya çalışmıştır. Ne var ki, yazarın, kahramanın iç dünyasına, psikolojisine vakıf olmak için gösterdiği çabayı yine Bihruz Bey'in kişiliğinin yalınkatlığı perdelemiştir. Bununla birlikte, Ekrem, onun iç dünyasına girmeye çalışarak daha o zaman Avrupa romanında bile kullanılmayan bilinç akışı gibi bir anlatım tekniğini farkında olmadan keşfetmiştir. Böylece, Batı hayranlığının temelsizliğine karşılık, alafrangalığa duyduğu saf inancıyla Bihruz Bey'in bir çeşit absürditeye dönüşmüş dünyasına ulaşırız. Romanda, birtakım hiçler üzerine kurulu bu dünyanın kofluğunu yapan sebepleri görmek hiç de zor değildir.

Bihruz'un eski bir vezir olan babası görevle sürekli taşrada dolaştığından oğluna düzenli bir eğitim aldırılmamışsa da, dönemin anlayışına uyarak başta Fransızca olmak üzere ona Arapça, Farsça da öğrenmesi için hocalar tutmuştur. Bir ara bir rüşdiyeye verdiği oğlunun bilgisini yeterli bulup diploma almasını beklemeden Babîâli'deki kalemlerden birine vermiştir. Bihruz burada alafrangalığa duyduğu hayranlıkla Fransızca konuşmayı kulaktan öğrenir. Bu dili yalnızca gösteriş olarak kullandığından, kolay bir metni bile okuyup anlamaktan acizdir. Yarım yamalak bir eğitim alan ve her istediği yapıp şımarık büyütülen Bihruz okumaya, öğrenmeye hiç ilgi duymaz. Babasından kalan varlığı da marka giyinmek, mesire yerlerinde pahalı arabalarla dolaşıp kendini göstermek uğruna saçıp savurur.

Bihruz Bey, Batı dünyasının tüketim kaynaklarıyla yarattığı cazibeye öylesine kapılmıştır ki kendini toplumundan bütünüyle soyutlayarak sanal bir âlemde, bir Batılı gibi yaşar. Onun evi, sanki Şark toplumunda Batılı bir adadır. Bu adadan Batılı mekânlar olan Beyoğlu'na, Çamlıca Bahçesi'ne gitmek için çıkar. Kendi toplumunun o derece dışında yaşamaktadır ki, orada geleneksel kıyafetleri içinde yerli halktan kişilerle karşılaşınca şaşırır. Batı

olarak vehmettiği bu mekânda onların varlığını öylesine yadırgar ki, Fransızca olarak “*Bu da nedir? Karnaval vakti geldi mi?*” diye söylenir (Ekrem, 1997: 298). Bihruz, bir Batılı nasıl yaşıyorsa, bilebildiği kadarıyla bütün yaşantısını öyle düzenlemeye çalışır. Bir iki kelime Fransızca konuşan uşağından, Avrupaî tarzda düzenlenmiş bir park olan Çamlıca Bahçesi’nde kendini göstermek için aldığı arabası ve atlarından, evin dekorundan yediği yemeklere kadar her şeyinin Batılı olmasına dikkat eder. Bihruz’un giyim kuşamı hep Avrupa malıdır. Fransızca romanları ancak onun yardımıyla anlayabildiği için Fransızca hocası Mösyö Piyer’i yanında alıkoyar. Ona maaş öder. Batılı görünmenin koşulları içinde kitap okumak da olduğundan ara sıra kitapçılara gider. Fakat ne kitaptan anlar, ne de herhangi bir konuda bilgisi vardır. Bihruz, diğer alafranga tiplerden bu özellikleriyle pek farklı görünmese de bir yanıyla onlardan ayrılır: Batılı yaşayışın büyümesine kendini o kadar safça kaptırmış, realiteyi öylesine soyutlamıştır ki, Beyoğlu, Çamlıca Bahçesi gibi yerlerde ve evinde kendisini bir Avrupalı gibi hayal ederek nasıl bir toplumun üyesi olduğunu hiç düşünmeden tam anlamıyla sanal bir dünyada yaşar. Tıpkı Don Kişot’un mekânları, nesnelere hayal ettiği dünyanın nesnelere çevirerek yaşadığı gibi.¹² Bihruz da Don Kişot gibi bir geçiş döneminin insanıdır. Ancak Don Kişot’un şövalye kitaplarında okuduğu geçmişin değerlerine tutkusuna karşılık, Bihruz, Batılı dünyanın görüntülerine kapılarak geçmişle bağını kesmiştir. O ileriye doğru kaçmak istemektedir. Geçmişini yeni baştan kurmak nasıl olanaksızsa, bilinmeyen geleceğe, “mahiyeti tam bilinmeyen garb”a (Tanpınar, 1956: 127) doğru yol almak da o derece imkânsızdır.

Bihruz Bey, Batılı olmak nedir, bunu sorgulamaz. Alafranga yaşama tarzının tutkunu olan biridir yalnızca. Batılı görünüşlerin yüceltilmesine öylesine safça inanmıştır ki, bunun dışında bir dünya düşünemez. Herkesle, hiç Fransızca bilmeyen annesiyle bile Fransızca konuşur. Zavallı kadının itirazları karşısında ancak kendine gelir. Çamlıca Bahçesi’nde kur yapmaya çalıştığı sırf görünüşünden üst tabakadan olduğunu sandığı, aslında bir sokak kadını olan Periveş’e Fransızca hitap eder. Onun kendisini anladığından o kadar emindir ki, sadece doğru sözler seçemediği üzüntüsüne kapılır. Bihruz’un yaptığı hiçbir hareketin, söylediği sözün toplumda bir karşılığı yoktur. Beyoğlu’ndaki mağazalarda, restoranlarda tezgâhtar ve garsonlarla Fransızca kurduğu iletişim dışında insanlarla iletişimi kopuktur. Çevresindekiler alafrangalık zaafından yararlanarak onu aldatır, sömürürler. En yakın arkadaşı durmadan ona yalan söyler. Yalanlarla çevrili gerçeğe

¹² Bu iki tipin karşılaştırılması ve Araba Sevdası romanının bu açıdan çözümlemesi için bkz. Nihayet Arslan, (2002). “İki Öncü Roman: Don Kişot ve Araba Sevdası”, *Türkoloji Dergisi*, XV. C., 1. S.

ilgisi olmayan dünyasında yaşayan Bihruz aslında yapayalnız bir insandır. Periveş'e âşık olduğunu sanır, onu hayalinde kendi istediği şekillere sokar. Periveş de Dulcina kadar habersizdir bu durumdan. Arkadaşı Keşfî'nin söylediği yalana inanarak Periveş'in öldüğünü sanır. Mösyö Piyer'e okuttuğu Batılı aşk romanlarından aldığı telkinle büyük bir melankoliye düşer. Bu durum borcunu ödeyemediği çok sevdiği arabasından, atlarından vazgeçmesini kolaylaştırır. Oruca, namaza başlar. Hayat tarzı bir parça değişmiştir Bihruz'un. Ancak bir gün sokakta Periveş'i hem canlı, hem de gerçek kimliğiyle gördüğünde tümünden bir hiçliğin içine düşer.

Geçmişle bağını kesmiş, "mahiyetini (hiç) bilmediği" mevhum bir Batı'nın kendince kabul ettiği asılsız değerlerine tapınırcasına bağlılık gösterip, yalan üzerine kurulmuş yalanla beslenen bir dünyada Bihruz'un varacağı nokta bir hiçlikten başka ne olabilir?

Türk romanında "alafranga züppe" tipinin tipik örneği Bihruz'un hikâyesi aslında, gerek ekonomik alt yapısıyla gerekse zihinsel olarak hiç hazır olmadığı modernleşmeye birden maruz kaldığı için Batı karşısında eli kolu bağlı bir toplumun dramını gizler. Toplum, hiçbir biçimde tanışık olmadığı bir dünyaya açılmaktadır. Akla kara kadar birbirinden ayrı iki dünya.

Öncelikle, Osmanlı devletinin sınıfsal yapısı Batılı devletlerden ve Rusya'dan çok farklıydı. Onlarda olduğu gibi feodal toplum yapısının temeli olan aristokrasi ve köle sınıfı yoktu. Yöneten ve yönetilenler gibi kaba bir ayrımın içinde ele alınabilecek Osmanlı'nın devlet ve toplum yapısı sınıflar arası geçişi olanaksız kılmıyordu. Toplumdaki hiyerarşik üstünlüğü sağlayan devlet görevleri Saray tarafından bir kişiye talih eseri olarak verilebildiği gibi, aynı şekilde de elinden alınabilirdi. Osmanlı'da toplumun elit ya da varlıklı kesiminden olmak, devlet görevinde bulunmak bu üstünlüğün devamlılığını da gerektirmiyordu. Dolayısıyla, Osmanlı toplumunda bir sınıf bilinci yoktu. Şüphesiz bir toplumun keskin sınırlarla birbirinden ayrılmış sınıfları içermesi toplumsal adalete uygun değildir. Fakat bu tür yapılarda (feodal sistem) kişinin bir sınıf içinde kendini konumlandırması ona daha belirgin bir dünya görüşü sağlayabilir, dünyayı daha gerçekçi gözlerle görebilir. Osmanlı toplumundaki sınıflar arası geçişin mümkün olması bir şans olarak görülebilmekle birlikte, bunun rastlantısal olması da kişisel iradenin önemini yok ediyordu. Osmanlı'da, kölelik değil kul sistemi hâkim olduğundan (herkes kayıtsız şartsız Sultan'a bağlıydı) görevler Saray'dan bir bağış, ihsan şeklinde geliyor ve gidiyordu. Rekabet yüzünden çoğu zaman entrikalara yol açan bu durumda liyakat sahiplerinin dışlandığı çok görülüyordu. Ayrıca, II. Mahmud tarafından kaldırılana kadar Sultan'ın istediği zaman -müsadere denilen- kişilerin servetlerine el koyma hakkı

vardı. Talihe ve rastlantılara bağlı olan, kişinin iradesi dışında gelişen bir hayat; mülkiyet ve geleceği için yatırım yapma hakkının olmaması kişisel gelişim için gayret etmeyi önleyen bir durumdu. Kendi hayatını, kendi iradesiyle düzenleyemeyen Osmanlı toplumunun bireyi bu nedenle statik bir kültür düzeyinin üzerine çıkamıyor, düşünce üretmiyordu. Bu durum Batılılaşma sürecinde kısmen değişecekti. Ancak, Felâton Bey'leri, Bihruz'ları yaratan ortam henüz bu tür açılımlara elvermiyordu. Bu durum göz önüne alındığında, ne düşünce, ne de belli bir emek üreten toplumun üst tabakasının Batılılaşma ile sadece görüşlere takılması, Batılı malların tüketimine hız vermesi çok şaşırtıcı değildir. Batı'daki gelişimin ekonomik yapısının koşullarına bağlı olduğunu gören nadir aydınlardan biri olan ve kendi toplumundaki emek ve çalışmanın, kişisel girişimin yetersizliğini çeşitli yazılarında vurgulayan Ahmet Midhat Efendi, İslami geleneğin de hoş görmediği tüketim esprisini Felâton Bey üzerinden eleştirmiştir.

“Alafranga züppe” üst sınıfın içindeki en yalınkat, en yüzeysel kişileri temsil ediyordu ama, asıl korkulan bu kesim içindeki diğer akli başında insanların da alışkanlıklarının, yaşama biçimlerinin değiştiği bu dönemde geleneksel değerlerin kaybolup gitmesiydi. Batı'nın ekonomik gücünün ülkenin ekonomik yapısını, tüketim alışkanlıklarını değiştirmesi sonucunda zekâsının ve ahlakının zayıf olmasından dolayı geleneksel değerlere daha kolay sırt çevirebilen alafranga tip alay konusu olurken, değişime maruz kalan bütün kesimler uyarılmak isteniyordu. Bu nedenle alafranga tipin bu kadar ele alınması Batılılaşma ile değerlerinden uzaklaşması muhtemel olan toplumsal kesimlere yönelik ahlaki bir eleştiri niteliği taşır. Diğer yandan açıkça dile getirilmese de, aydınları düşündüren Batı'nın yalnızca teknolojik alanda değil, düşünce planında ulaştığı noktanın çok gerisinde olunması ve Batı'nın dünya görüşü ve epistemolojik temelinin farklılığının yarattığı bağdaşmazlıktı. Bu da sadece bilgisiz, yarı cahil alafranga tiplerin değil, derin bilgiye sahip olanların da aşamadığı ve birden aşamayacağı bir durumdu. Çok ayrı bir geleneğin, Doğulu bir dünya görüşünün sahibi olan Osmanlı, Batılılaşmanın yalnızca teknolojik alanlarda, pratikte kalmasını kendi özünü ve yapısını değiştirmemesini dilemişti. Oysa süreç böyle işlemiyordu. Toplumsal değişimler alt yapı ile üst yapının karşılıklı değişimini gerektiriyordu. Rusya'da Batılılaşma bu bakımdan başka türlü cereyan etmişti. Birçok reform eş zamanlı yapılarak ülke ekonomisinin dinamikleri değiştirilirken, Batılı eğitimle birlikte Batı düşünce sistemi aynı zamanlarda ülkeye girmişti. Ancak Rusya'daki bu dönüşüm de bunalımlara yol açmıştı. Rusya'nın Batılılaşma ile ekonomik yapısının değişimi, feodal yapısının çözümlenmesine yol açmış, “gereksiz adam”ın içinde yer aldığı küçük toprak soylusu sınıfı toplum içindeki yerini, nüfuzunu ve ekonomik gücünü

kaybetmeye başlamıştı. “Gereksiz adam”ın bunalımının temelinde bu olgu yer alır. İkinci olarak sahip olduğu olanaklar sayesinde bu sınıfın, sınıfsal çözümlenin yaşandığı dönemde etkin olan Batılı eğitimi alması ve Batı felsefesinin yarattığı bir zihniyeti benimsemesi içinde bulunduğu durumu iyiden iyiye çelişkili kılmıştı. Bu yüzden “gereksiz adam” keskin bir toplumsal dönüşümün travmasını derinden hissedilen kişiydi.

Osmanlı Devleti 17. yüzyıldan itibaren hissedilir biçimde, toprak ve askerlik sisteminde, dolayısıyla ekonomisinde çözümler yaşamıştı. 19. yüzyılda Batılılaşma her yönden sorunların çözümü için bir çare olarak görülerek devlet tarafından resmen başlatıldı. Rusya’da olduğu gibi yukarıdan gelen bir hareketti. Modernleşmeyi sağlayacak alt yapı toplumsal sistemde bulunmuyordu. Zihniyet olarak da Batı ülkelerinden çok farklı olan toplum, bilimsel ve kültürel alanda, okuryazarlıkta çok aşağı düzeydeydi. Toplumun üst tabakalarının kültür düzeyi nispeten yüksek olsa da, statik, Batı’dan apayrı bir dünya görüşüne ve epistemolojik temele dayanan bir bilgilenme sistemine bağlıydı. Batı, rasyonalist, pozitivist, determinist bir bilgi temeli üzerinde bilim ve teknolojiye dayalı maddi bir medeniyetti. Bilgi düzlemindeki bu uyumsuzluk, okullaşmanın yetersizliği, yaygın hayatının oluşmaması, gazete ve dergilerin geç kalması gibi nedenlerle aşılamaz olunca, ne düşünsel planda yeterli bir gelişme oldu, ne de yeterli bir kamuoyu oluşabildi. Bugünden bakıldığında yeterli görülmesi de, Cevdet Paşa, Şinasi, Namık Kemal, Münif Paşa, Ahmet Midhat Efendi ve diğer Tanzimat aydınlarının böyle bir ortamda ne kadar büyük düşünce gayreti içinde oldukları anlaşılır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi bu gayretler genişleyecek, derinleşecek bir zemini bulamadıklarından toplumsal dönüşüme hız verecek niteliğe erişemediler. Bu düzeyde bir entelektüelliğe erişemeyenler ise Batılılaşmanın ancak görünüşte kalan yanıyla ilgilendiler. Batılılaşmanın, olması gerekenden farklı bir niteliğe bürünmesi, daha doğrusu taklitçiliğin aşılamaması alafranga tipi yarattı.

Sonuç

Tanzimat Dönemi romanlarında ortaya çıkan ve daha sonra da Türk romanında görülmekte devam eden “alafranga züppe” tipi ile Rus romanında 19. yüzyılda görülen “gereksiz adam” tipi her iki ulusun Batılılaşma sürecinde ortaya çıkan tiplerdir.

Rus ve Osmanlı Batılılaşması birbirine yakın zamanda başlamış olduğu hâlde, Osmanlı’da 19. yüzyıl ortalarına kadar yeterince radikal olunamamış, yapılan reformlar Rusya’da olduğu gibi eş zamanlı bir biçimde gerçekleştirilmeyip daha gevşek bir biçimde yürütülmüştür. Özellikle de okullaşmanın, basın ve yaygın hayatının gelişmemesinden dolayı düşünsel

düzlemde etkin ve yaygın bir faaliyet Osmanlı'da ortaya çıkmamıştır. Bu yüzden de Rusya'ya göre Osmanlı'da modernleşme açısından nispi bir gecikme yaşanmıştır. Batılılaşma sürecinde, Rusya'nın yarı-feodal toprak sistemindeki çözülmenin yanı sıra düşünsel dünyadaki gelişmenin yarattığı çelişki "gereksiz adam" tipinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Rusya'da, devletten bağımsız durumda olan küçük toprak soylularının entelektüel bir alan oluşturabilmeleri, basın ve yayın hayatını hızlandırmış, bu grubun üniversitelere kaymaları bilim dünyasını canlandırmıştır. Daha sonra halktan kişilerin de içinde yer aldığı, Avrupalı entelektüellerden farklı konumdaki *Rus İntelijansiyası* çeşitli düşünce akımları yaratmıştır. "Gereksiz adam" bu soylu sınıf içinde, sınıfsal konumunun işlevsizleşmesi yanında entelektüel kimliğiyle bir çelişkiye düşen bir geçiş dönemi insanı olarak ortaya çıkmıştır. "Gereksiz adam" sınıfsal çelişkisi sonucunda kendisini hiçbir şeye muktedir göremeyen; pratik olarak çalışmayı öğrenmediği için üretici olamayan, fakat toplumun içinde bulunduğu dengesizliği görmezden gelemeyecek kadar da düşünce dünyası genişlemiş insanların dramını yansıtır.

Osmanlı edebiyatında Batılılaşma döneminde ortaya çıkan "alafranga züppe" tipi ise, düşünsel bir zemine oturmayan Batılılaşmanın yarattığı, görüşlere takılan, sırf yaşama biçimiyle modern olmaya çalışan, körü körüne taklitçi bir tiptir. Yaşamak, harcamak, üretmeden tüketmek durumuna birdenbire gelen bir sınıfın içinden çıkan alafranga tipin içinde bulunduğu durumu sorgulayacak düşünsel kapasitesi oluşmamıştır. Aslında o da "gereksiz adam" gibi çaresiz, fakat bunun farkında bile değildir.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, Abdülhak Adnan. (1943). *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Maarif Matbaası
- AHMET MİDHAT EFENDİ. (1292/1875). *Felâatun Bey ile Râkım Efendi*. İstanbul: Kırkanbar Matbaası.
- AHMET MİDHAT EFENDİ. (1293/1876). *Paris'te Bir Türk*. İstanbul: Kırkanbar Matbaası.
- AHMET MİDHAT EFENDİ. (1298/1881). *Karnaval*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.
- AHMET MİDHAT EFENDİ (1299/1882) *Vah*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.
- ARSLAN, Nihayet. (2002). "İki Öncü Roman: *Don Kişot ve Araba Sevdası*", *Türkoloji Dergisi*, XV. C., 1. S.
- BEYATLI, Yahya Kemal. (1984). *Edebiyata Dair*. 2.b. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- BUDAK, Ali. (2008). *Batılılaşma ve Türk Edebiyatı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- DOBROLYUBOV, Nikolay Aleksandroviç. (1987). *Oblomovluk Nedir?*. (Çev. Mazlum Beyhan). İstanbul: Yön Yayıncılık.
- GOGOL, Nicolas Vasileyiviç. (2000). *Ölü Canlar*. (Çev. M. Emre Karaörs). İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- GONÇAROV, İvan. (2000). *Oblomov*. (Çev. Sabahattin Eyüboğlu - Erol Güney) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi. (1965). *Şipsevdi*. İstanbul: Atlas Kitabevi.
- KOYRÉ, Alexandre. (1994). *19. Yüzyıl Başlarında Rusya'da Batıcılık, Ulusçuluk ve Felsefe*, (Çev: İzzet Tanju) İstanbul: Belge Yayınları.,
- KURAT, Akdes Nimet. (1999). *Rusya Tarihi*. 4.b. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- LERMONTOV, Mihail Yuryeviç. (1962). *Zamanımızın Kahramanı*. 2.b. (Çev. Servet Lünel) Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- MERİÇ, Cemil. (1980). *Mağaradakiler*. 2.b. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- MORAN, Berna. (1983). *Türk Romanına Eleştirel Bakış- Ahmet Mithat'tan A. H. Tanpınar'a*, İstanbul: İletişim Yayınları.